

**CRISIS I OPORTUNITATS: L'IMPACTE DE LA GUERRA DEL
PACÍFIC A LES TENDÈNCIES DELS SECTORS COMERCIALS
ESTRATÈGICS DEL PERÚ**

QUIM CULUBRET BOSCH

Tutora: Núria Sala i Vila

Treball de Final de Grau

Facultat de Lletres

Universitat de Girona

RESUM:

El segle XIX fou per al Perú una època de profunds canvis econòmics a conseqüència de l'explotació i l'exportació de recursos naturals, especialment del guano, així com minerals i altres productes menors pel que fa al valor total de les exportacions. Un aspecte central de l'estudi és, doncs, l'impacte d'aquestes exportacions en l'estructura socioeconòmica del país a llarg termini (1821-1899)¹. La configuració del Perú modern² troba l'origen en el segle XIX, sent l'evolució del sector exportador un aspecte clau a tenir en compte per a entendre el model econòmic i polític que dominà la història inicial de la República. El treball examina com les polítiques governamentals varen jugar un paper fonamental en aquest procés, les relacions existents entre l'Estat, les elits i el creixement del sector exportador. S'analitzen les propostes polítiques dels diferents protagonistes nacionals del període. Es té igualment en compte la influència dels actors internacionals, agents públics i privats, que introduïren noves dinàmiques de poder i dependència econòmica. La bibliografia treballada busca proporcionar una comprensió integral de la interconnexió entre els mercats globals i el desenvolupament econòmic nacional, destacant com les decisions polítiques i la participació en l'economia mundial portaren al Perú a un segle de crisis i oportunitats constant.

PARAULES CLAU: Guerra del Pacífic, Perú, Xile, plata, coure, guano, salitre, burgesia, exportacions, dependentisme

¹ Tantaleán Arbulú, J. (2011). *La gobernabilidad y el leviatán guanero: desarrollo, crisis y guerra con Chile*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú, pp 33-34,332. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1191>)

² Seminario, B. (2016). *El desarrollo de la economía peruana en la era moderna: precios, población, demanda y producción desde 1700*. Universidad del Pacífico, pp 388. Consultat 28/04 (<http://hdl.handle.net/11354/1160>)

ÍNDIX

1. Introducció.....	3
1.1. Justificació i objectius de la investigació.....	3
1.2. Fonts d'informació i metodologia de recollida de dades.....	6
2. Estat de la qüestió.....	8
2.1. La tendència de la plata (1821-1860).....	12
2.1.1. Col·lapse o declivi?.....	12
2.2. L'era del guano (1845-1879).....	18
2.2.1. Què és el guano i a on es trobava?.....	18
2.2.1.1. Model adoptat per a l'extracció de guano.....	19
2.2.1.2. Descripció dels models i formules de la consignació estatal.....	20
2.2.2. Models de fiscalitat.....	20
2.2.3. La historiografia del guano.....	22
2.2.3.1. Teoria de la dependència i crítiques.....	22
2.2.3.2. El gir polític dels 90.....	29
2.2.4. Estat i societat guanera.....	30
2.2.4.1. El model castillista.....	31
2.2.4.2. El model civilista.....	33
2.2.5. Noves perspectives.....	37
2.3. L'auge del salnitre (1868-1879).....	38
2.3.1. El camí cap al conflicte.....	43
2.4. La Guerra del Pacífic (1879-1884).....	44
2.4.1. Una nova era.....	48
3. Conclusions.....	53
3.1. Els debats historiogràfics del segle XIX.....	53
4. Bibliografia.....	56

1. Introducció

1.1. Justificació i objectius de la investigació

L'objectiu del present treball de fi de grau es centra a analitzar els sectors i les tendències dels sectors comercials estratègics del Perú i, per extensió, la seva influència en el conjunt de la societat peruana al llarg del s.XIX. El treball és un estat de la qüestió bibliogràfic, basat en les investigacions i estimacions de diferents autors reconeguts, que pretén ressaltar algunes de les línies d'investigació principals i així reflexionar sobre l'evolució d'aquests sectors clau al llarg del període. La identificació de cicles econòmics històrics tals com "L'Era del Guano" (1845-1879)³, és un tema àmpliament debatut on entren en conflicte no només els límits cronològics sinó també les quantitats i les repercussions dels mateixos en el si de la història del Perú. Aquests i altres debats historiogràfics es discuteixen en els següents punts del treball on es tracta l'estat de la qüestió en profunditat.

El treball se centra, com es justificarà més endavant, en aquells productes que tingueren més preponderància en el conjunt exportador per tal de veure les seves evolucions en el temps. Anomenats en el títol del treball com a sectors estratègics, foren recursos protagonistes destacats en la història econòmica (1821-1899)⁴ de les exportacions peruanes i que a més causaren l'interès d'empreses i potències estrangeres; sent motius de conflictes bèl·lics, tals com la Guerra hispano-sudamericana (1864-1866) on Espanya ràpidament ocupà les Illes Xinxu guaneres o la Guerra del Pacífic (1879-1884) pel control del desert salnitrer. Entre aquests productes identificables trobem com a protagonistes del període la plata (1821-1860), el guano (1869-1879) i el salnitre (1879-1884). Així com el guano i el salnitre són recursos que decideixen analitzar tots els historiadors del període, el cas de la plata és una decisió selectiva que mereix una explicació. Almenys uns quants autors, entre ells Bonilla, no consideren la plata un recurs d'exportació, donat que es feia servir per pagar les importacions i no constituïen una exportació de "recurs"⁵. Altres autors com Deustua o Contreras sí valoren l'exportació de la plata com un fenomen a ressaltar i amb capacitat d'estudi⁶. Al capítol de la plata es detalla aquesta qüestió. Les sèries d'exportacions, fonts utilitzades, anàlisi historiogràfica i posicionaments metodològics i teòrics es donen en cada capítol referent al recurs en qüestió per tal d'evitar confusions inicials i precipitar un torrent de dades i informació que pot no entendre el lector. S'expliquen de forma acotada a causa de la necessària limitació del treball les sèries, els autors i les similituds o diferències en cada un d'aquests capítols.

³ Tantaleán Arbulú, J. (2011). *La gobernabilidad y el leviatán guanero: desarrollo, crisis y guerra con Chile*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú, pp 33-34. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1191>)

⁴ Tantaleán Arbulú, J. (2011). *La gobernabilidad y el leviatán guanero: desarrollo, crisis y guerra con Chile*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú, pp 33-34. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1191>)

⁵ Bonilla, H. (1980). *Un siglo a la deriva: ensayos sobre el Perú, Bolivia y la guerra*. Instituto de estudios Peruanos, pp. 155,156. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/583>)

⁶ Hunt, S. J. (1973). *Price and quantum estimates of Peruvian exports, 1830-1962*. Research Program in Economic Development, Woodrow Wilson School, Princeton University, pp 53. Consultat 02/24 (https://rpd.princeton.edu/sites/g/files/toruqf1956/files/media/wp_033.pdf)

Tot i ser les eleccions més evidents per al període del segle XIX, apareixen també altres productes en enumeracions d'autors reconeguts en la matèria que s'han anat considerant també de gran importància. Per a parlar d'uns pocs autors al parlar d'exportacions al segle XIX, trobem Heraclio Bonilla⁷ (Salitre, Azúcar, Guano, Lanas, Algodón, Cobre, Cueros y pieles, Cortezas), Shane Hunt⁸ (Guano, Plata, Coure, Estany, Cacao, Cafè, Llanes, Cotó, Sucre, Cortezas) i/o Carlos Contreras (Guano, Salitre y bórax, Plata y Oro, Lanas, Algodón, Cascarilla, Azúcar y Chancaca, Cobre). Altres productes importants del període que no apareixen entre els anteriors també hi ha el cauxú i el petroli. Tots aquests productes anomenats tingueren una producció fluctuant al llarg del període que conjuntament expliquen la història política i econòmica del Perú de l'època. Tot i la importància doncs del sucre, les llanes o el cotó per exemple, s'han descartat capítols propis per a parlar-ne per tal d'acotar el treball a un número limitat i diferenciat de la resta. Com s'ha explicat anteriorment aquesta és una decisió selectiva, basada en l'opinió de part de la historiografia i que busca limitar l'aproximació bibliogràfica d'aquests recursos basant-se en la importància relativa quant al valor del conjunt de les exportacions. Com a recursos estratègics, la plata, el guano i el salnitre foren motius declarats de crisi i oportunitats en la història peruana del segle XIX. Només després de la guerra, el Perú tindria una balança comercial exportadora més diversificada quantitativament i es convertiria en un país multi exportador capaç de variar el model comercial original⁹. Productes com, la llana produïda al centre i sud, el sucre i el cotó provinents de la costa, que s'exportaven en quantitats molt menors als recursos principals, anaren agafant importància i contribuïren a diversificar l'economia. D'altres, com el petroli i el cauxú també entraren en escena tardanament des de les seves posicions regionals, al nord del país on existien uns pocs pous i a l'orient amazònic respectivament.

Respecte a la periodització del període, aquesta és basada en diferents perioditzacions acadèmiques exposades a continuació, que permeten identificar i quantificar clarament quines foren les tendències exportadores troncales al llarg dels anys i quan és que aquestes perderen la seva posició preeminent. És a dir, quan és que el principal recurs exportable tingué una afectació que el portà a ser substituït en importància per un altre. La periodització i composició total de les exportacions és un tema que ha interessat diferents autors, entre els quals existeix un diàleg acadèmic sobre les conseqüències d'aquestes. Tot i que els diferents autors aporten en alguns casos xifres diferents, les tendències no deixen de ser evidents i, per tant, les conclusions més o menys similars. Shane Hunt per exemple proposa una periodització del període exportador següent: 1825-1840 (Recuperació postindependència), 1841-1849 (Període primerenc del guano), 1850-1878 (Període madur del guano), 1878-1881 (Invasió i col·lapse), 1881-1895 (Recuperació lenta), 1895-1929 (Nova economia

⁷ Bonilla, H. (1980). *Un siglo a la deriva: ensayos sobre el Perú, Bolivia y la guerra*. Instituto de estudios Peruanos, pp. 39. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/583>)

⁸ Hunt, S. J. (1973). *Price and quantum estimates of Peruvian exports, 1830-1962*. Research Program in Economic Development, Woodrow Wilson School, Princeton University, pp 38-40. Consultat 02/24 (https://rpd.princeton.edu/sites/g/files/toruqf1956/files/media/wp_033.pdf)

⁹ Zegarra, L. F. (2021). Exportaciones del Perú. Precios, infraestructura y crecimiento, 1885-1913. *Anuario Centro de Estudios Económicos de la Empresa y el Desarrollo*, (16), 227-260. Consultat 28/04 (<https://ojs.econ.uba.ar/index.php/CEEED/article/view/2068/2902>)

d'exportació)¹⁰. Heraclio Bonilla proposa una periodització similar: 1821-1833 (Recessió comercial), 1833-1852 (Auge exportador variat), 1852-1876 (Era del guano), 1876-1894 (Depressió profunda)¹¹. Per altra banda, Javier Tantaleán 1821-1845 (Estat Caudillista), 1845-1879 (Leviatán Guanero), 1879-1883 (Guerra del Pacífic), 1883-1895 (Reconstrucció), 1895-1899 (Desenvolupament Industrial)¹². Segons Bruno Seminario 1824-1838 (Anys inicials), 1838-1857 (Era del guano primera), 1857-1877 (Era del guano tardana), 1877-1883 (Col·lapse i guerra), 1883-1896 (Recuperació)¹³. Centrat en el sector miner, José Deustua cataloga, en primer lloc, 1771-1821 (període colonial final), el segon 1821-1860 (producció creixent de plata), 1860-1882 (desenvolupament contingut per l'auge del guano) i 1882-1900 (recuperació mineria industrial postguerra).

Els autors coincideixen pràcticament que l'inici de la Guerra del Pacífic (1879-1883) marca el punt i final cronològic de l'Era del Guano, també que el període d'auge exportador s'inicia al voltant de la meitat de segle. Aquest treball opta per una periodització semblant a la de Tantaleán o Hunt donat el seu ajustament amb els canvis de tendència que marquen les exportacions del Perú, tot i haver-hi una similitud evident entre totes les perioditzacions. El treball quedaria estructurat de la següent manera: 1821-1860 (Tendència de la plata), 1845-1879 (Era del Guano), 1869-1879 (Auge del salnitre), 1879-1884 (Guerra del Pacífic). La cronologia de la tendència de la plata prové de José Deustua. L'inici del període guaner es fa coincidir amb l'arribada al poder de Ramón Castilla (1845-1851) i, per tant, el "naixement" del Leviatà com marca Tantaleán. L'inici de la tendència del salnitre es marca el 1869 per la diferència quantitativa en la sèrie exportadora a partir d'aquell any. La finalització de l'era del guano es fa coincidir amb l'inici de la Guerra del Pacífic, ja que tot i que alguns autors marquen el final uns pocs anys abans el punt i final vertader és amb la invasió xilena. Una finalització que també coincideix amb la del salnitre.

¹⁰ Hunt, S. J. (2011). *La formación de la economía peruana: distribución y crecimiento en la historia del Perú*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. Lima, pp 76-81.

Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1190>)

¹¹ Bonilla, H. (1980). *Un siglo a la deriva: ensayos sobre el Perú, Bolivia y la guerra*. Instituto de estudios Peruanos, pp. 21. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/583>)

¹² Tantaleán Arbulú, J. (2011). *La gobernabilidad y el leviatán guanero: desarrollo, crisis y guerra con Chile*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú, pp 33-34. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1191>)

¹³ Ibid; pp. 809-810

1.2. Fonts d'informació i metodologia de recollida de dades

S'ha buscat utilitzar preferentment aquelles obres més reconegudes i utilitzades en altres treballs de temàtica similar. Les obres més notables són identificables perquè consten en diversos reculls historiogràfics que s'han utilitzat o són citats al seu torn per diferents autors que hi estableixen un debat acadèmic. Les lectures pel treball s'han construït a partir de les lectures inicials de *Guano y Burguesía* i *Un siglo a la deriva* d'Heraclio Bonilla. A partir d'aquestes lectures, les citacions del mateix autor en la versió revisada i la clarificació de la tesi dependentista s'ha pogut tant anar enrere en el temps per a llegir l'obra principal de Basadre, que té moltes de les idees originals del període, com avançar historiogràficament amb lectures que qüestionen al dependentisme. Aquests altres autors posteriors serien per exemple Shane Hunt o Paul Gootenberg com s'explica detalladament al treball. Així s'han pogut establir diferents tendències historiogràfiques i els treballs principals de cada una d'elles. Sense oblidar aquells altres treballs convergents que han ajudat a profunditzar sobre el cicle del guano i el salnitre com poden ser posant un altre exemple els estudis de Cecilia Méndez sobre la força de treball guanera. Per les limitacions del treball s'ha elegit un o pocs autors exponents i representatius de les diferents tendències historiogràfiques existents des de finals del segle passat.

Moltes obres són independents, però algunes d'altres estan patrocinades per organismes estatals com el BCRP (Banco Central de Reserva del Perú) i/o entitats acadèmiques com la IEP (Instituto de Estudios Peruanos), principal centre d'investigació en ciències socials del Perú. La IEP, fundada als anys 60 del segle passat per fugir d'unes universitats públiques domesticades pel poder i intervingudes, reunia investigadors socials renovadors, alguns pròxims al marxisme com Bonilla. Es fundà amb la intenció de descobrir i aprofundir en els problemes històrics del Perú, tant passats com presents¹⁴. Aquestes obres recopilen les idees essencials de part dels historiadors principals contemporanis del Perú, agrupant-les en un sol redactat de fàcil accés pel públic. Obres com *La gobernabilidad y leviatán guanero* de Javier Tantaleán o *La formación de la economía peruana* de Shane Hunt, entre d'altres. També s'ha fet ús d'articles de revistes especialitzades a les quals s'ha fet un buidatge per a trobar documentació relacionada, com la Revista de Indias (*El reemplazo del beneficio de patio en la minería peruana*, de Carlos Contreras), la Revista Economía de la PUCP (*¿Buscando Leviatanes? Las cambiantes perspectivas sobre el Estado liberal y el desarrollo en la historia peruana*, de Paul Gootenberg), o també la Revista Histórica de la PUCP (*El legado castillista*, de Carmen Mc Evoy). La gran majoria de les obres són d'accés online, trobant moltes facilitats en aquest sentit, i la resta es troben en préstec a la biblioteca de la Universitat de Girona (*El embrujo de la plata; La Minería Peruana y la Iniciación de la República, 1820-1840*).

¹⁴ Burga, M. (2005). *La historia y los historiadores en el Perú*. UNMSM, pp. 112, 185, 197-198
Consultat 28/04

(<https://biblioteca-repositorio.clacso.edu.ar/bitstream/CLACSO/7004/1/La-historia-y-los-historiadores-en-el-Peru.pdf>)

Molts *papers* utilitzats es troben disponibles al JSTOR i SciELO , coneguts arxius de revistes científiques online interacadèmics. S'ha utilitzat de la mateixa manera el cercador Acadèmic de Google on hi ha informació notable i de fàcil accés per a diferents obres del treball. Puc afirmar que, amb aproximadament 20 monografies consultades en línia, es pot construir un estat de la qüestió que si bé no és complet, doncs algunes obres físiques no he arribat a buscar-les per préstec interacadèmic, sí permet una aproximació bibliogràfica adequada. Totes les obres consultades en línia han sigut visitades per últim cop a juny de 2024.

A més d'obres àmpliament reconegudes en el món historiogràfic s'ha fet ús de treballs acadèmics com poden ser treballs de grau i màster, plans de tesis doctorals o investigacions d'altres universitats (Universidad Católica del Perú, Universidad Nacional Mayor de San Marcos, Universidad del Pacífico). El fil conductor del treball és en primera instància els sectors extractius exportadors del Perú, però el treball segueix conjuntament un primer ordre temàtic exposat als subcapítols de l'índex i també un de cronològic per a relacionar els autors en el seu temps historiogràfic. S'intenta identificar els conceptes essencials i establir un diàleg entre els diferents autors principals de la matèria sense entrar en altres debats acadèmics aliens a l'interès del treball.

2. Estat de la qüestió

L'any 1820 desembarcà a Paracas la Expedición Libertadora del Perú. Comandada per un relativament jove José de San Martín, la independència del Perú quedà proclamada el 1821 des de Lima. La jove república viuria encara enfrontaments militars, consolidant la seva posició només a partir de 1824 al derrotar les forces reialistes a la batalla d' Ayacucho a mans del *Libertador* Simón Bolívar. Així doncs, de 1821 a 1827 s'inicià al Perú un procés de transformació per a la transició del model hisendat colonial a un nou model republicà. S'havia de reorganitzar el nou Estat i ampliar la base fiscal, ja que els comptes públics es trobaven en números vermells i dependents d'emprèstits estrangers aconseguits *in extremis* per Bolívar. Seria erroni, però, afirmar que aquesta transició cap a un sistema començà exclusivament amb la Independència i és que els períodes del liberalisme gaudit (1810-1814) i el Trienni liberal (1820-1823) ja foren unes etapes de canvi i noves propostes respecte al model absolutista anterior. En aquest sentit, Dionisio de Haro (2021) analitza els canvis ocorreguts en els primers anys independents del Perú; la reorganització fiscal, exponent de la jerarquia del poder i la construcció de la república criolla.

Haro entén la concepció de fiscalitat com un element modular en la formació de l'espai nacional, element que intervé en el complex procés de construcció de l'Estat i reorganització de la hisenda pública¹⁵. Proposa que la guerra no acabà amb la Independència perquè les lluites perifèriques i els conflictes intestins es consolidaren fins a formar part “del paisatge natural del Perú”¹⁶. Una atomització del poder que portà al fenomen del *caudillismo*, on les institucions es marcaren pel seu personalisme i l'Exèrcit i Estat venien a representar un mateix interès. De 1830 a 1845 la presidència del govern canviaria fins a 18 vegades. Després d'intents de reforma i alleugeriment fiscal, el nou model quedà estancat a mig camí entre la reforma i la tradició perquè acabà recuperant bona part de l'estructura fiscal colonial. Es recuperà la tributació directa i personal, l'“única contribución”, així com el tribut indígena abolit inicialment; el sistema es recolzà en els impostos indirectes, els duaners i els de consum¹⁷. Nasqué d'aquesta forma un estat coix, una república criolla que buscava l'ampliació de la base fiscal i la integració dels seus individus, però que discriminava als indígenes obertament. Uns interessos aliats al del *gamonalisme* del camp dels poderosos hisendats, pervivint aquest com un fenomen regional que es repartia el poder amb la capital i on es trobava còmode en aquest clima d'instabilitat militar. El període inicial de la Independència fou doncs un a mig camí entre la volguda innovació i la tradició necessària per al manteniment del sistema. Fruit d'aquesta dèbil definició, el *caudillismo* regional i l'atmosfera guerracivilista, que enfrontava també als partidaris del lliure comerç i als

¹⁵ Haro, D. (2021). ¿ Y la independencia nos hizo pobres? Estado y nueva fiscalidad. Perú (1821-1827). *Boletín americanista*, (83), pp. 16,32 Consultat 28/04 (<https://revistes.ub.edu/index.php/BoletinAmericanista/article/view/35213/36454>)

¹⁶ Ibid; pp.17

¹⁷ Ibid; pp. 26,28,30,33

proteccionistes projectant fins i tot una possible secessió¹⁸, pogueren campar lliurement almenys fins al primer govern de Ramón Castilla (1845-1851) que coincidí amb l'auge inicial del guano en el mercat de les exportacions.

Per a seguir en el camí de situar-nos en el context del segle XIX peruà, abans de parlar-ne amb més profunditat, podem ampliar la visió per a parlar de les tendències de llarga durada ocorregudes en el sector exportador. Aquest sector fou realment important al llarg del segle, perquè si bé com s'ha dit anteriorment els casos més exponents de la bonança exportadora en el període (1821-1879) foren la plata, el guano i el salnitre, no es pot menystenir el paper que jugaren d'altres recursos exportadors en la recuperació i desenvolupament econòmic regionals. Mentre el sector miner i agrícola maldaven per recuperar les xifres de producció colonials, les cortezas "cortex peruvianus" majoritàriament surenyes tenien per exemple gran èxit als mercats exteriors¹⁹, ja que s'usava com a planta medicinal per al tractament de la malària entre altres usos. Altres productes especialment rellevants a principis del segle XIX, ja a finals del període colonial, foren el cuir i les pells²⁰. Diferents autors exposats a continuació es pregunten, des de models teòrics i interpretatius economicistes, si aquestes exportacions dominants al llarg del període foren positives per al conjunt de l'economia del país. Un exemple és Bruno Seminario, professor i investigador de la Universidad del Pacífico. Mitjançant compilacions de dades pròpies i d'altres autors fa una estimació del PIB peruà des del segle XVIII fins a pràcticament avui dia (2016). Una estimació econòmica prou versemblant, basada també en dades de tercers autors com Heraclio Bonilla (1980) o Shane Hunt (1973), que demostra un període de creixement conjunt amb l'auge de les exportacions, per tant, un període de bonança on la despesa pública provinent del guano faria també la seva part²¹. Els anys inicials, ⅓ part del creixement del PIB seria causa de les exportacions i la despesa pública. En el període guaner la seva importància es relativitza per l'auge del sector privat, però tot i el creixement també de les exportacions l'erari públic es rebaixa, causa dels problemes de deute de l'estat que es van complicant amb el temps. Amb la Guerra del Pacífic arriba el definitiu col·lapse tant de les exportacions com de l'erari públic.

Així mateix, Luis Zegarra (2017), professor de la PUCP, vicepresident de la Asociación Peruana de Historia Económica (APHE) i membre de la Asociación Española de Historia Económica (AEHE), coincideix en l'auge comercial del 1860-1870 proposat per altres autors com Shane Hunt o Bruno Seminario, però en discuteix alguns punts. Utilitzant com a font les dades de Hunt (1973) i també oficials com les del Compendio Estadístico del Perú, relativitza la importància del guano en la dècada dels 70 i atribueix la fortalesa exportadora també a l'auge del salnitre i el sucre. A més considera que la desfeta econòmica

¹⁸ Gootenberg, P. (1989). *Between Silver and Guano: Commercial Policy and the State in Postindependence Peru*. Princeton University Press, pp 30. Consultat 02/04 (<http://www.jstor.org/stable/j.ctt7zvw1f>)

¹⁹ Bonilla, H. (1980). *Un siglo a la deriva: ensayos sobre el Perú, Bolivia y la guerra*. Instituto de estudios Peruanos, pp. 29. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/583>)

²⁰ Ibid; pp. 62

²¹ Seminario, B. (2016). *El desarrollo de la economía peruana en la era moderna: precios, población, demanda y producción desde 1700*. Universidad del Pacífico, pp 764. Consultat 28/04 (<http://hdl.handle.net/11354/1160>)

postindependència no fou tan seriosa perquè el PIB no es veié tan afectat com s'ha anat proposant. L'autor, seguint la teoria microeconòmica, analitza l'impacte de les exportacions en el creixement del PIB comparant les seves tendències i conclou també de forma positiva en els efectes d'aquest tant en períodes generalment expansius i de contracció²². Per al període de 1830-1845 estima en un 27% la contribució de les exportacions al creixement del PIB, de 1845-1855 n'estima un 52%, baixant al 16,5% de 1855-1878 i encara un 23% en el període de la guerra 1878-1884. Tot i la caiguda en valor de les exportacions d'un 27% per any d'aquest últim període, afirma el benefici exportador també en períodes contractius i ressalta la importància i necessitat que tingué el mercat exterior per a l'economia peruana. Creu així mateix que una inversió en indústria hagués resultat ineficaç perquè el Perú no tenia condicions d'avantatges comparatius que haguessin permès sobreviure el sector industrial a llarg termini sense suport estatal suficient²³.

Trobem, per tant, que el Perú, en el que es refereix a les exportacions, fou un país amb una estructura comercial poc diversificada en el conjunt del valor de les exportacions²⁴. Dependent de les produccions extractives i de fàcil explotació, aquestes al seu torn dependents del bon funcionament dels mercats externs. Segons Zegarra una major diversificació portaria a beneficiar més sectors econòmics, potencialment productius, i així dinamitzar l'economia. Des de la proclamació de la independència fins a l'adveniment de la Guerra del Pacífic, uns pocs recursos de fàcil extracció serien els protagonistes principals del mercat de les exportacions. Aquesta seria la base del *modelo patrimonialista exportador*²⁵ del qual es parla en el capítol propi, que remarca la simbiosi dels interessos de l'Estat amb els de les elits i que basa la fortalesa econòmica del seu poder en l'apropiació dels sectors econòmicament rendibles del país sota una pàtina de nacionalisme estatal. Com deiem abans, una primera gran tendència comercial seria la de la plata (1821-1860), en segon lloc, l'Era del Guano (1845-1879) i finalment una tendència substitutiva del salnitre (1868-1879) que es veuria finalitzada en esclatar el conflicte bèl·lic. Cronològicament, el seguit d'autors recopilats a la pàgina 4 coincideixen en els anys d'inici de la tendència del guano, discrepant potser en el període final, resultat d'incloure el període salnitrer com a part de l'era guanera. La tendència inicial de la plata és menys identificable i es cataloga en les perioditzacions generals de període de recuperació postindependència. La plata no es comptabilitzava com una matèria d'exportació, ja que el seu èxode es basava a pagar necessàries importacions exteriors, no per això deixa de constituir una exportació real i sostinguda en el temps²⁶. Una

²² Zegarra, L. F. (2017). Exports and Their Impact on the Economy. The Case of Peru, 1830–1930. *The First Export Era Revisited: Reassessing its Contribution to Latin American Economies*, pp 294. Consultat 28/04 (https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-62340-5_8)

²³ Ibid; pp. 307

²⁴ Ibid; pp. 294-295

²⁵ Contreras, C. (2012). *La economía pública en el Perú después del guano y del salitre: crisis fiscal y élites económicas durante su primer siglo independiente*. Instituto de Estudios Peruanos. Banco Central de Reserva del Perú. Lima, pp 32. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1192>)

²⁶ Hunt, S. J. (1973). *Price and quantum estimates of Peruvian exports, 1830-1962*. Research Program in Economic Development, Woodrow Wilson School, Princeton University, pp 50. Consultat 28/04 (https://rpd.princeton.edu/sites/g/files/toruqf1956/files/media/wp_033.pdf)

tendència identificada per José Deustua (1986) i profundament reivindicada per l'autor, discutida per d'altres que la relativitzen com Carlos Contreras, detallat en el capítol de la plata. Altres productes farien més o menys fortuna, però la plata, el guano i el salnitre en serien els tres protagonistes principals, cadascun especialment en la seva pròpia marcada etapa.

2.1. La tendència de la plata (1821-1860)

Al parlar de la mineria al llarg del període parlem eminentment de plata, tot i que d'altres recursos miners com el coure també foren importants en aquest segle. L'any 1878 existien al Perú 933 mines de plata, 144 de coure i 17 d'or entre d'altres. La propietat d'aquestes mines es dividia entre les de les empreses comercials i les familiars o individuals. Aquestes últimes no es guiaven per la rendibilitat sinó que buscaven ingressos per a l'economia domèstica mitjançant l'explotació de camperols indígenes. No s'autoexplotava la mina sinó que es prenia una posició absentista que remarcava el caràcter artesanal de la mineria peruana al segle XIX. En aquest sentit, el 1878 el 56% de les mines de la productiva zona de Cerro de Pasco eren posseïdes per 105 propietaris diferents. Aquests operaris indígenes migrants operaven segons el mètode de *l'enganche*²⁷, àmpliament usat al Perú. Els agents de les companyies mineres avançaven el pagament per "enganxar" al treballador i aquest un cop arribat al centre miner, originalment de forma estacional, quedava obligat a treballar per al compliment del contracte i d'altres deutes que sorgien per al manteniment de la seva subsistència. Aquest no podia legalment escapar, perdent la seva condició de lliure, i era activament vigilat per al compliment del contracte. En cas d'incompliment s'arriscava a perdre les terres o propietats d'allà on havia sigut enganxat originalment.

La tendència de la plata al Perú del segle XIX no fou una tendència única i lineal al llarg del període. Un dels autors més reconeguts en la matèria és José Deustua, que ha elaborat nombrosos treballs analitzant les dades de la mineria i els seus efectes econòmics i socials al Perú. Identifica fins a quatre cicles econòmics²⁸ diferents al llarg del segle XIX. En primer lloc, 1771-1821 (període colonial final), el segon 1821-1860 (producció constant i progressiva), 1860-1882 (desenvolupament contingut per l'auge del guano) i 1882-1900 (recuperació postguerra). Dins el primer cicle que ens ocupa, (1821-1860), identifica dos cicles interns. De 1800 a 1823, amb una tendència a la baixa, i el de 1824 a 1842, marcant una tendència a l'alça; esmentant, però que en l'última fase d'aquest període començaria una nova fase descendent. Seria la guerra d'independència el que marcaria un primer punt d'inflexió inicial entre ambdós cicles productius, ja que la molt important mina de Cerro de Pasco seria un escenari del conflicte bèl·lic i se'n veuria greument afectada. Al voltant d'aquest descens exacerbant per la Guerra d'Independència existeix un debat historiogràfic segons si a partir de llavors la tendència fou d'un llarg declivi progressiu i constant o si bé aquest col·lapse fou temporal i en derivà una recuperació posterior.

Per a entendre la davallada inicial de la mineria de la plata soferta amb la independència s'ha de tenir en compte que la mineria prèvia basava el seu èxit en el proteccionisme que procurava l'estat colonial espanyol. L'extracció de mineral permetia una balança fiscal sanejada entre la colònia i la metròpolis, però també era capaç d'estimular l'economia

²⁷ Barclay, F. (2023). *El boom del caucho (1860-1920)*. En J. Lossio & A. M. Campodónico (Eds.), *Historia económica del oriente peruano: Recolección, resistencia, adaptación y sostenibilidad* Lima, Perú: Instituto de Estudios Peruanos. Banco Central de Reserva del Perú, pp. 112

²⁸ Deustua, J. (2009). *El embrujo de la plata. La economía social de la minería en el Perú del siglo XIX*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú, pp. 54

peruana, ja que gran part dels capitals nacionals reposaven en l'exploració minera. També contribuïa a aquesta dinamització que la mineria era en la majoria de casos una activitat productiva de mines petites amb diferents oficis organitzats al voltant de l'exploració. Una de les formes de proteccionisme que permetia la rendibilitat del sector era la "subvenció" a la mà d'obra indígena, que assegurava la mà d'obra a uns costos rebaixats. Els camperols indígenes s'organitzaven gràcies a la figura de la *mita*, una institució d'origen incaic per al desenvolupament d'obres públiques que es transformà en època colonial com a tribut indígena. En la cerca d'una producció pròspera de plata i, per tant, d'una recaptació fiscal fàcil, l'imperi espanyol assegurava també de manera estable els baixos preus de l'*azogue* (mercuri), necessari per a l'amalgamació de la plata. Encara més, l'estat concedia crèdits de baix interès per a l'exploració i assegurava la inversió pròpia de capital, també amb la construcció d'infraestructures necessàries per al bon funcionament.

Les xifres d'exportació de Shane Hunt (1973) i Heraclio Bonilla (1980) no encaixen per al període de 1830-1839 i el de 1880-1889. En el primer cas Bonilla registra fins a dades 6 cops inferiors a les de Hunt, en el segon període és Hunt que registra dades inferiors. Això és en part producte del fet que Heraclio Bonilla no registra la plata com un producte d'exportació mentre que Hunt sí que ho té en compte²⁹. En quant a la producció, basat en els "Accounts and papers" institucionals de Londres al 1847, Bonilla i Hunt donen les mateixes xifres de plata en "marcos de 8 onzas" (250.188k. el 1830, 356,551k. el 1831, 356.551k. el 1832, 340.213k. el 1833, 341.804k. el 1834)³⁰. Utilitzant els registres oficials de les 7 *callanas* Deustua dona unes altres xifres, fent estimacions per a la resta del període (95.261k. el 1830, 135.134k. el 1831, 219.378k. el 1832, 257.069k. el 1833, 267.126k. el 1834)³¹. A principis del segle XIX ja s'augurava una dificultat per a la continuïtat del sistema proteccionista perquè les mines perdien productivitat, la institució de la *mita* es trobava essencialment esgotada de braços, també els crèdits concedits eren de difícil cobrament. El tribut de la *mita* que forçava la mà d'obra indígena es veié abolit amb les Corts de Cadis (1812), tot i que més endavant s'instauraria el tribut indígena. La independència posa punt final a la subvenció del mercuri i als crèdits de baix interès. Amb l'auge definitiu del guano a la dècada dels 50 l'estat decideix involucrar-se en aquest nou sector deixant de banda les necessitats cròniques de la mineria tradicional³². Desmantellat el proteccionisme previ la mineria emergeix com un sector orientat essencialment a l'exportació, un sector especulatiu, arriscat i necessitat d'un

²⁹ Hunt, S. J. (1973). *Price and quantum estimates of Peruvian exports, 1830-1962*. Research Program in Economic Development, Woodrow Wilson School, Princeton University, pp 53. Consultat 02/24 (https://rpd.princeton.edu/sites/g/files/toruqf1956/files/media/wp_033.pdf)

³⁰ Bonilla, H. (1980). *Un siglo a la deriva: ensayos sobre el Perú, Bolivia y la guerra*. Instituto de estudios Peruanos, pp. 26. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/583>) Consultat 02/24 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/583>); Hunt, S. J. (1973). *Price and quantum estimates of Peruvian exports, 1830-1962*. Research Program in Economic Development, Woodrow Wilson School, Princeton University, pp 51. Consultat 02/24 (https://rpd.princeton.edu/sites/g/files/toruqf1956/files/media/wp_033.pdf)

³¹ Deustua, J. (1986). *La minería peruana y la iniciación de la República, 1820-1840*. Instituto de Estudios Peruanos, pp. 50

³² Contreras, C. (1999). El reemplazo del beneficio de patio en la minería peruana, 1850-1913. *Revista De Indias*, 59(216), pp 392. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.3989/revindias.1999.i216.728>)

capital que el defuig³³. Els beneficis miners caigueren del 25% el 1828 al 7,5% a 1851³⁴. Una situació que ajuda a entendre el mal estat del sector al llarg segle XIX romanent i que alimenta el debat entre si fou un col·lapse temporal o més aviat un declivi inexorable.

Deustua (2009)

³³ Ibid; pp. 400

³⁴ Hunt, S. J. (1973). *Growth and guano in nineteenth century Peru* (No. 34). Research Program in Economic Development, Woodrow Wilson School, Princeton University, pp 8-12, 50. Consultat 02/24 (https://rpd.princeton.edu/sites/g/files/toruqf1956/files/media/wp_034.pdf)

2.1.1. Col·lapse o declivi?

La novetat historiogràfica de José Deustua (1986; 2009) fou argumentar que el col·lapse es degué únicament a causa de factors externs³⁵, ja que a partir de la inflexió de la guerra hi veu una evident recuperació alcista. Una descripció del fenomen que entra amb conflicte amb la visió d'altres autors com Carlos Contreras (1999; 2011), que veuen la mineria com un sector en declivi terminal al llarg del segle XIX³⁶.

De 1823 fins a 1860³⁷ s'obriria una etapa dinàmica del sector, després del sotrac inicial, que aconseguiria recuperar les xifres de producció colonials de la plata, i fins i tot en el pic de 1842 (586.000 marcs de plata) la superarien. Deustua trenca així doncs amb el consens que afirmava que la mineria es trobava en retrocés terminal únicament per causa de la guerra i un estancament secular³⁸. Aquesta recuperació seria relativament ràpida (1830), ja que el mètode d'explotació de la plata era senzill i no gaire avançat tecnològicament, necessitant només mà d'obra i capital per a la seva expansió en cerca de noves explotacions en comptes d'intensificar-les gràcies a la innovació. Aquesta recuperació no es deuria pas perquè a una transformació, ja que el mètode i la infraestructura serien les mateixes i només es veuria alentit respecte a l'última tendència alcista anterior (1773-1799) per un esgotament mineral³⁹. Considera José Deustua el model d'empresa minera com a precapitalista i destaca el seu enfocament al comerç exterior com a mercat essencial pel desenvolupament. Una afirmació en la qual coincideix Carlos Contreras, en remarcar aquesta dependència en el fet que la disminució de la producció de la plata hauria sigut causant d'una baixada en el comerç exterior entre el període colonial i l'auge del guano. Argumentant així que la plata peruana no hauria tingut demanda suficient com a moneda en el conjunt de l'economia nacional⁴⁰. La balança comercial positiva seria un reflex de la crònica insuficiència de la demanda interna.

Deustua destaca la mineria com un sector productiu clau del període, ja que en ser un recurs mercantil, és a dir que s'ha d'intercanviar forçosament, l'extracció de plata generava mercats regionals al voltant d'aquesta⁴¹. I és que la producció i tractament del mineral de la plata, es trobava disgregada per zones del país llunyanes entre si, existint 7 *callanas* repartides pel territori on es fonia el mineral en barres de plata. Esdevindria així la base de la dèbil

³⁵ Deustua, J. (1986). *La minería peruana y la iniciación de la República, 1820-1840*. Instituto de Estudios Peruanos, pp. 35

³⁶ Contreras, C. (2011). Menos plata pero más papas: consecuencias económicas de la independencia en el Perú. *Histórica*, 35(2), pp 108-111. Consultat 02/24 (<https://doi.org/10.18800/historica.201102.004>)

³⁷ Deustua, J. (2009). *El embrujo de la plata. La economía social de la minería en el Perú del siglo XIX*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú, pp. 54

³⁸ Ibid; pp. 35,46

³⁹ Deustua, J. (1986). *La minería peruana y la iniciación de la República, 1820-1840* (p. 38). Instituto de Estudios Peruanos.

⁴⁰ Contreras, C. (2011). Menos plata pero más papas: consecuencias económicas de la independencia en el Perú. *Histórica*, 35(2), pp 120-121. Consultat 02/24 (<https://doi.org/10.18800/historica.201102.004>)

⁴¹ Deustua, J. (1986). *La minería peruana y la iniciación de la República, 1820-1840*. Instituto de Estudios Peruanos. Lima, pp 45

economia mercantil peruana fins a l'època del guano gràcies a la circulació interna⁴². El sector miner arribava a ocupar de 5000 a 9000 treballadors al voltant d'unes 2000 mines diferents. Contràriament, Contreras no considera la mineria la columna vertebral del Perú en cap moment del segle XIX sinó que remarca la importància del sector agropecuari⁴³. Cataloga la recuperació productiva de 1840 com la d'un fenomen passatger que s'enfonsa definitivament al decaure el sistema de protecció heretat que encara en permetia la rendibilitat. La funció de l'estat aniria molt més enllà perquè la clau estaria en què l'estat reemplaçava la funció del mercat orgànic inexistent, produint i transportant aquells recursos necessaris per a la mineria⁴⁴. Considera a més, que aquest declivi previ de la mineria es deuria a un auge agropecuari i una competència dels pocs capitals inversors existents a finals del període colonial. Amb l'auge del guano i les hisendes de la costa el pol econòmic nacional viraria cap a la costa, relegant als circuits econòmics regionals de la serra andina. El col·lapse post independència fora causat per falta de capitals, mà d'obra i recursos impossibles d'obtenir de forma rendible.

Observant les tendències a llarga distància, des de finals del segle XVIII fins a meitat de segle XIX, certament es pot afirmar que no s'observa un declivi definitiu sinó més aviat un cicle tendencial més de baixada i pujada. És però qüestió d'ampliar o reduir el període observat. El col·lapse i la recuperació immediata semblen innegables, però la importància relativa al conjunt i la influència en l'economia del període sembla obert a debat.

La segona meitat del segle XIX ha estat catalogada per Carlos Contreras (2011) també d'estancament i depressió de la producció de la plata. Aquest seria un cicle limitat on la producció no puja i que es correspon a l'era del guano. El preu de la plata es mantindria de forma estable al llarg del període, però cap a finals d'aquest entraria en una fase decreixent i inestable que portaria les potències mundials a adoptar el patró or. Adoptat al Perú el 1901. Tot i això, es van exportar 56 tones el 1885, 64 el 1890, 101 el 1895 i 195 al 1900⁴⁵. No hi hauria una correlació amb el preu, ja que el volum pujaria independentment de la baixada d'aquest. La transformació productiva del sector no apareixeria fins a finals del segle XIX, acabada la Guerra del Pacífic i coincidint amb una nova fase alcista d'explotació de minerals destinats a les economies industrials estrangeres. Els capitals retornaren, sovint estrangers, i permeteren inversions capacitades per a fer el salt tecnològic. El mètode de la lixiviació reemplaçà el de l'amalgamació usat prèviament, permetent aprofitar el 80% de la plata respecte al 50% anterior⁴⁶. Tot i que la lixiviació prengué molta importància a finals de segle

⁴² Deustua, J. Guano, salitre, minería y petróleo en la economía peruana, 1820-1830. *Compendio de Historia Económica del Perú IV: Economía de la primera centuria independiente*, pp 169. Consultat 28/04

(<https://www.bcrp.gob.pe/docs/Publicaciones/libros/historia/4-economia-de-la-primera-centuria-independiente.pdf>)

⁴³ Contreras, C. (2011). Menos plata pero más papas: consecuencias económicas de la independencia en el Perú. *Histórica*, 35(2), pp 107. Consultat 02/24

⁴⁴ Ibid; pp. 111,114

⁴⁵ Zegarra, L. F. (2021). Exportaciones del Perú. Precios, infraestructura y crecimiento, 1885-1913. Consultat 02/24 (<https://ojs.econ.uba.ar/index.php/CEEED/article/view/2068/2902>)

⁴⁶ Contreras, C. (1999). El reemplazo del beneficio de patio en la minería peruana, 1850-1913. *Revista*

XIX, fou finalment la foneria que s'imposà al segle XX gràcies als reduïts costos d'importació del material necessari per al seu funcionament⁴⁷.

El descobriment del telèfon el 1875 per Bell, entre d'altres novetats de finals del període, intensificarien la necessitat de coure al mercat exterior amb la posada en marxa del cablejat de coure necessari per a la connexió elèctrica. El coure pren el lideratge i sobrepassa la plata com a recurs mineral més important en el mercat de les exportacions⁴⁸. En aquesta transició, la indústria minera es modernitza i el capital s'intensifica. L'any 1890 el capital estranger inverteix en grans quantitats al país, desnacionalitzant part del sector, i canviant la lògica de la producció minera i escala d'aquesta. La zona minera de Cerro de Pasco, de coneguda producció argentífera, veuria també explotades les seves reserves de mineral de coure. Abans de la Guerra del Pacífic la producció cuprífera hauria sigut mínima i es trobava reduïda a unes poques mines repartides pel departament d'Ica. L'estany fou també un mineral industrial usat en la producció estrangera de llaunes de conserva. Aquest s'obtenia igualment de Cerro de Pasco, la serralada central de Lima i Puno. Aquestes no passaren mai de 1000 tones per any durant tot el segle XIX. Segons José Deustua aquesta hauria sigut una oportunitat perduda per al creixement del sector, ja que les potències majors usaren coure i estany en grans quantitats per a la producció de maquinària i productes industrials. Una demanda no corresposta per les exportacions del Perú fins a l'inici pràcticament del segle XX. En el cas del coure, l'estimulació necessària es produiria gràcies a una millora de preus a partir de 1880 (222 dòlars/t) a 1888 (400 dòlars/t) i estabilitzant-se a altre cop els preus a partir de 1894 (228 dòlars/t). A partir de 1895 es passaria de les 1148 tones a 4.373 el 1900, arribant a més de 10.000 al 1905⁴⁹. En canvi, en el cas de l'estany els seus baixos preus només contribuïren a la falta d'interès en la seva explotació. De tota manera, els minerals industrials agafarien cada cop més rellevància, apreciànt-se amb el pas dels anys.

De Indias, 59(216), pp 412.. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.3989/revindias.1999.i216.728>)

⁴⁷ Ibid; pp. 414

⁴⁸ Deustua, J. (2009). *El embrujo de la plata. La economía social de la minería en el Perú del siglo XIX*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú, pp 70

⁴⁹ Zegarra, L. F. (2021). Exportaciones del Perú. Precios, infraestructura y crecimiento, 1885-1913. Consultat 02/24 (<https://ojs.econ.uba.ar/index.php/CEEED/article/view/2068/2902>)

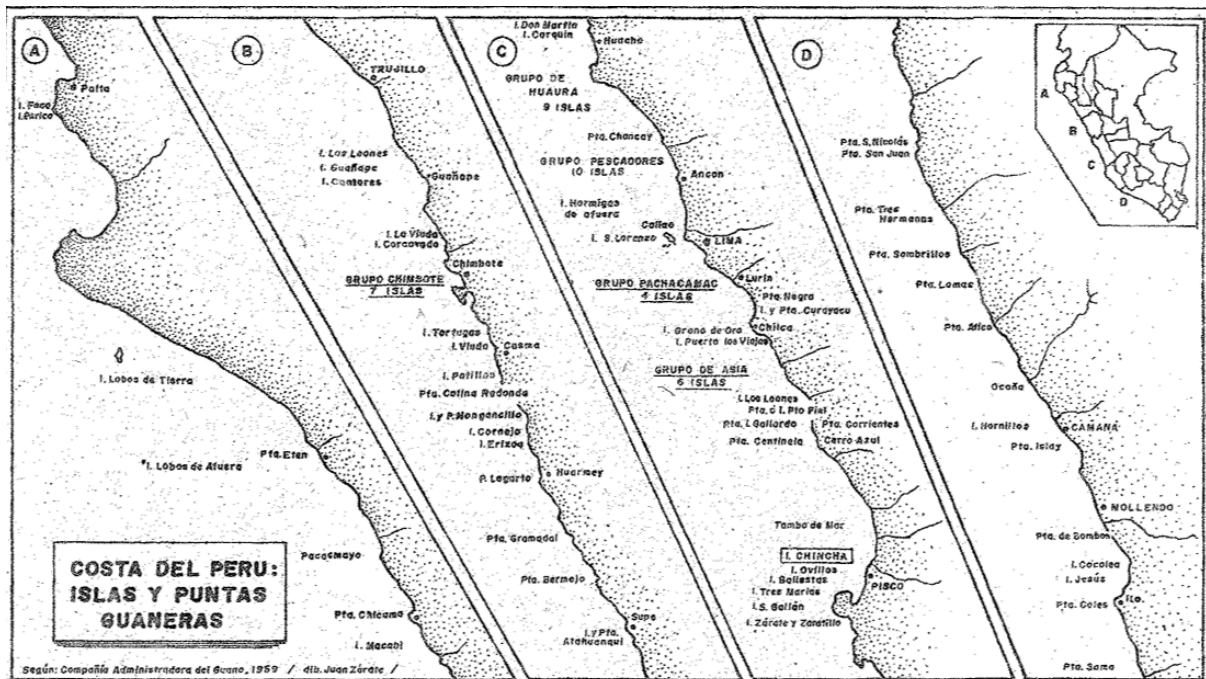
2.2. L'era del guano (1845-1879)

2.2.1. Què és el guano i a on es trobava?

El guano, excrements d'ocells marins acumulats al llarg de milers d'anys, es convertí en un recurs extremadament valuós durant el segle XIX com a fertilitzant agrícola. Es trobava a les illes i als litorals costaners en molta quantitat i de fàcil accés, explotació i comercialització. Es trobaria repartir entre les illes guaneres del nord a Piura, Lambayeque i Libertad; les illes Xinxu centrals i les guaneres del sud al litoral tarapaqueny. Tot i que no era en cap cas un recurs desconegut per a la gent del país aquest visqué un autèntic auge comercial a partir d'aproximadament la meitat del segle XIX. L'auge comercial guaner es relaciona amb l'expansió de l'economia britànica, que en la seva necessitat per a intensificar la producció en el camp i possibilitar els processos de la seva industrialització insular trobava en el guano un ingredient perfecte. La presència del mercat britànic a moltes àrees del planeta permetria a aquest captar fàcilment mercats exteriors de matèries primeres per a les seves necessitats. Fou a partir de 1840 que amb la 2ª etapa de la revolució agrícola anglesa i europea comportaria la importació creixent i massiva del guano, substituint l'ús d'ossos com a fertilitzants⁵⁰, sent així un dels grans beneficiats el Perú. El consum de guano fou utilitzat en la *high farming* anglesa (alta agricultura), un tipus d'agricultura de producció elevada i amb gran injecció de capital. Terres poc denses del sud i est anglesos també podien utilitzar el guano. El mercat britànic sempre fou el més important pel comerç del guano peruà, però altres potències com França, Alemanya o Estats Units també en comprarien quantitats importants. El “boom” de les exportacions peruanes al s.XIX inaugura una nova etapa, començant a la dècada dels 50 en duplicar⁵¹ i a final de la dècada triplicar el valor de les exportacions. Amb relació al camp dels fertilitzants, el salnitre, com es detalla en el seu propi capítol, hi estaria també relacionat sent un ingredient necessari per a la producció de fertilitzants artificials, que acabarien substituint amb el pas de les dècades l'ús dels fertilitzants naturals extractius com el guano.

⁵⁰ Cushman, Gregory T. (2018) *Los señores del guano. Una historia ecológica global del Pacífico*. Instituto de Estudios Peruanos. Lima, pp 95,99

⁵¹ Bonilla, H. (1980). *Un siglo a la deriva: ensayos sobre el Perú, Bolivia y la guerra*. Instituto de estudios Peruanos, pp. 21. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/583>)

Méndez (1987)

2.2.1.1. Model adoptat per a l'extracció del guano

Afirma Cecilia Méndez (1987) que la prosperitat del guano reposaria únicament sobre un miler⁵² de treballadors sobreexplotats (351.000 tones anuals de 1850-1860 i 450.000 de 1861-1870); essent aquests un mix d'esclaus (utilitzats fins a la llei de l'abolició del 1854), xinesos *coolies* (entre la dècada 1850-1880), així com presidiaris notablement. L'autora formaria posteriorment part de l'estola d'autors que cap als anys 80 viraren cap als estudis regionals o sectorials, en aquest cas s'interessà per la força de treball guanera, les característiques del model d'explotació. La investigació sobre la força de treball guanera partiria del Grupo de Investigación y Difusión de Historia Popular Taki Onqoy com ella mateixa afirma⁵³. L'ús d'aquesta mà d'obra seria una elecció, ja que la importació de treballadors xinesos resultaria més barata i funcional que l'ús de mà d'obra lliure autòctona més remunerada i menys disciplinada. No existiria un problema de falta de mà d'obra al país com en el capítol de la plata ja s'havia exhibit, preferint optar per una estructura de salaris obertament discriminatòria⁵⁴. Si bé els xinesos *coolies* de cara a la llei eren treballadors contractats, a la pràctica eren esclaus que rebien un salari massa minso per a fer la diferència. L'economia guanera seria, com es detallarà a continuació, un monopoli estatal sense

⁵² Méndez, C. (1987). La otra historia del guano: Perú 1840-1879. *Revista andina*, (9), pp 13,14 Consultat 28/04

(<https://es.scribd.com/document/385863865/LA-OTRA-HISTORIA-DEL-GUANO-pdf>)

⁵³ Méndez, C. (1987). *Los trabajadores guaneros del Perú, 1840-1879*. Universidad Nacional Mayor de San Marcos, Seminario de Historia Rural Andina, pp. 1 Consultat 28/04

(<https://www.history.ucsb.edu/wp-content/uploads/M%C3%A9ndez-1987-Los-trabajadores-guaneros-del-Per%C3%BA-1840-1879.pdf>)

⁵⁴ *Ibid*; pp. 18,24

pràcticament costs d'extracció per part de l'Estat ja que un cop extret el guano amb la pala només s'havia d'embarcar per al seu transport.

2.2.1.2. Descripció dels models i formules de la consignació estatal

El govern peruà va monopolitzar el control de l'activitat extractiva⁵⁵ i provaria diferents fórmules per a treure'n el millor rendiment econòmic. Inicialment, es feu servir un sistema d'arrendament, que seria negociat primer (1840) amb Francisco Quiroz, un capitalista nacional. Davant la rendibilitat que obtingué aquest en el mercat britànic, es decidí que el govern entraria com a associat de l'empresa (1842) que s'en quedaria la major part, amb una menor pels empresaris particulars. Posteriorment, s'acabà usant un sistema de consignacions amb cases comercials estrangeres (1847-1869) com la casa Gibbs. La figura de la consignació significava que l'Estat peruà tenia propietat sobre el recurs i el consignatari s'encarregava de l'extracció, el transport i la comercialització del mateix fins a mercats exteriors per a retornar la seva part al propietari⁵⁶. La casa Gibbs, famosa casa consignatària de gran influència seria estudiada per Mathew (2009) o Sobrevilla (2003) entre d'altres. A partir de 1849 s'optaria per un sol contractista per a cada mercat nacional diferent, per evitar competència que desfavorís els seus interessos de preus elevats. L'època daurada seria entre 1846 i 1854 quan el pressupost de la República es doblaria fins als 10 milions de pesos, la meitat provinents del guano⁵⁷. El 1862 el govern del Mariscal Castilla (1845-1851; 1855-1862), amb la fi del contracte de la casa Gibbs atorgà la consignació guanera a "Los Hijos del País" (Compañía de Consignatarios Nacionales, 1862-1869). Finalment, el govern de José Balta (1868-1872) amb Nicolás de Piérola com a ministre d'hisenda i comerç, renuncià a aquest model nacional per donar el contracte directe a la casa Dreyfus francesa (1869), atorgant-li el monopoli del guano per tal de pagar l'inassumible deute extern. Deute extern generat principalment a Gran Bretanya per finançar la Guerra de la Independència, així com altres emprèstits estrangers⁵⁸. Els successius governs peruans es beneficiaren, de forma variable, tant de la venda del guano als mercats exteriors a través de l'agent comercialitzador com també dels ingressos fiscals que acabaven en les arques estatals gràcies als impostos duaners del 20%.

2.2.2. Models de fiscalitat

Entre la independència i la dècada de 1870 el model fiscal fou el del "patrimonialismo exportador". L'estat captava una part dels guanys del comerç exterior del sector privat amb els drets duaners, a més s'apoderava del sector exportador mitjançant la figura de l'estanc. Es consignava l'extracció i transport a figures externes intermediàries. Això serà la base i no

⁵⁵ Contreras, C. (2012). *La economía pública en el Perú después del guano y del salitre: crisis fiscal y élites económicas durante su primer siglo independiente*. Instituto de Estudios Peruanos. Banco Central de Reserva del Perú, pp. 61 Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1192>)

⁵⁶ Ibid; pp. 60

⁵⁷ Ibid; pp. 64

⁵⁸ Ibid; pp. 45

l'impost, modelant un tipus de política econòmica que afavoria un model exportador primari que augmentava els seus ingressos i una elit econòmica ben connectada que hi guanyava com a contractista⁵⁹. Segons Carlos Contreras (2012), el model fiscal postindependència es dividiria en dos períodes. Un primer de 1821 a 1845 caracteritzat per un baix nivell recaptatori, una baixa despesa, una dependència del tribut indígena i la necessitat eventual de préstecs d'alt interès amb comerciants intermedis establerts a la capital. Aquest tindria aquestes característiques perquè la base geogràfica i demogràfica per a la consolidació d'un mercat intern era dèbil, tenint en compte a més la profunda desigualtat social. Els drets duaners serien la recaptació principal de l'estat central mentre que el tribut indígena recaptat a l'interior es quedaria allà mateix per pagar a les autoritats locals⁶⁰. Aquest tribut representava un milió i mig de pesos a 1826, representant un 38% de les entrades estatals, de 1830 a 1850 seria d'entre 0,8 i 1,3 milions representant de 22% a 24% d'aquest total⁶¹.

El segon model de 1845 a 1879 seria el de la renda patrimonial del guano. El canvi del model fiscal es preveia necessari a finals del període, però cap sector cedí per a pagar la seva part i contribuir a la construcció de l'Estat peruà⁶². El 1865, el govern de Mariano Ignacio Prado (1865-1868;1876-1879) reincorporà la població indígena al sistema fiscal mitjançant la recuperació del tribut indígena. Fins a la Guerra del Pacífic (1879-1883) l'Estat visqué de les exportacions del guano, a partir de 1860 s'intentaren ampliar els drets d'exportació sobre altres productes com el salnitre i el sucre que començaven a despuntar. El pressupost 1877-1878 era de 22 milions de soles anuals, amb 13 milions corresponents al guano i el salnitre i quasi 8 de les duanes. Quasi el 93% del pressupost provenia directe o indirectament del comerç exterior. Aquesta dependència econòmica del bon funcionament de certes matèries primeres deixà les arques estatals vulnerables a les fluctuacions del mercat internacional i les crisis econòmiques exògenes. Un sistema fiscal que estava basat essencialment en els impostos al comerç internacional i que cada any representava una contribució més exagerada respecte a els seus altres ingressos.

⁵⁹ Ibid; pp. 41,42

⁶⁰ Contreras, C. (2012). *La economía pública en el Perú después del guano y del salitre: crisis fiscal y élites económicas durante su primer siglo independiente*. Instituto de Estudios Peruanos. Banco Central de Reserva del Perú, pp. 56-58 Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1192>)

⁶¹ Ibid; pp. 46,47

⁶² Ibid; pp. 56,65

2.2.3. La historiografia del guano

Fou Jorge Basadre, historiador peruà que pertany a la Generación del Centenario⁶³ o la de la Reforma segons Pablo Macera, influenciada per la reforma universitària del 1918, un dels autors més notables que estudià el període guaner⁶⁴. La reforma universitària buscava la modernització i la democratització del sistema educatiu peruà, marcats per la necessitat d'explicar el fracàs de la República Aristocràtica (1895-1919) i la dictadura de Leguía fins 1929⁶⁵. Nascut el 1903 a Tacna, província encara sota l'ocupació xilena producte de l'incompliment dels acords de la Paz de Ancón (1883), per a Basadre el Perú es per davant de tot un símbol, “la patria invisible” que es troba encara a l'altre costat de la frontera. La Generación de la Reforma, Basadre especialment, produeix una historiografia especialitzada i utilitarista que proposa idees que s'ha anat utilitzant en la producció historiografia posterior. Transmet la idea (1939,2005) que el període guanero fou una època de “prosperidad falaz”, un fenomen que s'aprofità únicament per a sanejar les arquees dels successius governs i enriquir una petita oligarquia ben connectada institucionalment⁶⁶. L'origen dels problemes es trobaria en la forma monopolística de gestionar la comercialització del guano, ja que provocaria una patrimonialització del recurs per part de les elits governants i, per tant, una gestió aliena als interessos nacionals. La tesi de la “prosperidad falaz” de Basadre encetà posteriorment un debat historiogràfic sobre l'abast del problema. El debat és ampli perquè es discuteix entre altres coses si l'economia del guano fou una economia d'enclavament o “enfermetat holandesa”, quines foren les idees i les polítiques econòmiques dels diferents sectors socials del Perú i també sobre la naturalesa i el sorgiment o no d'una classe burgesa nacional capaç de dirigir un projecte propi per a l'avenir de la República. Quin fou l'abast d'aquest impacte?

2.2.3.1. Teoria de la dependència i crítiques

Cap als anys 70 sorgiria una nova historiografia que, trencant amb el passat, partiria de noves bases de pensament i decideix allunyar-se de les narratives dominants de les elits. Influenciada per l'estructuralisme i el marxisme, sorgeix l'anomenada “teoria de la dependència”, nascuda uns anys abans al conjunt del territori sud-americà per explicar la

⁶³ Burga, M. (2005). *La historia y los historiadores en el Perú*. UNMSM, pp. 67. Consultat 28/04 (<https://biblioteca-repositorio.clacso.edu.ar/bitstream/CLACSO/7004/1/La-historia-y-los-historiadores-en-el-Peru.pdf>)

⁶⁴ Basadre, J. (2005). *Historia de la República del Perú 1822–1933*. Lima: Empresa Editora El Comercio SA. Tomo 8, pp 137. Consultat 02/24 (<http://blog.pucp.edu.pe/blog/stein/wp-content/uploads/sites/734/2020/07/TOMO-VIII-HP-Basadre.pdf>)

⁶⁵ Burga, M. (2005). *La historia y los historiadores en el Perú*. UNMSM, pp. 84. Consultat 28/04 (<https://biblioteca-repositorio.clacso.edu.ar/bitstream/CLACSO/7004/1/La-historia-y-los-historiadores-en-el-Peru.pdf>)

⁶⁶ Basadre, J. (2005). *Historia de la República del Perú 1822–1933*, Lima: Empresa Editora El Comercio SA. Tomo 9. Consultat 02/24 (<http://blog.pucp.edu.pe/blog/stein/wp-content/uploads/sites/734/2020/07/TOMO-IX-HP-Basadre.pdf>)

pobresa endèmica dels països perifèrics⁶⁷. Un dels autors dependentistes més reconeguts en el món acadèmic, és Heraclio Bonilla (1974, 1984). Bonilla es veié promptament influenciat per “l’Escola dels Annals” francesa, on publicà la seva tesi, però cap als anys 80 s’acostaria a la “New Economic History” nord-americana i al grup d’historiadors marxistes de la revista “Past and present”⁶⁸. Faria servir termes innovadors en la historiografia peruana tals com burgesia, mercat intern, capitalisme mercantil, economia d’exportació, etc. De la “prosperidad falaz” de Basadre passa al “siglo a la deriva”, una idea similar que busca argumentar perquè el Perú no aprofità correctament l’Era del Guano. Bonilla treballa exclusivament amb fonts documentals franceses (Tableaux Généraux du Commerce de la France avec ses Colonies et les Puissances Etrangères), a més de les britàniques (Parliamentary Papers), atorgant un paper significatiu al mercat i al capital internacional en l’explicació del fracàs guaner. Aquestes serien unes conclusions provinents de material que demostraria la seva limitació amb el temps, tal com ell mateix reconeix en l’edició posterior de 1984 de *Guano y Burguesia*. Una sèrie d’afirmacions que tot i les precisions posteriors segueixen essent fonamentalment vàlides⁶⁹. Aquesta edició conté un pròleg on Bonilla mateix repassa les principals crítiques i treballs que han extret conclusions diferents de les seves.

La tesi principal d’Heraclio Bonilla (1974,1984) és que l’explotació del guano no possibilità la creació d’una classe burgesa capaç de modernitzar econòmicament el Perú perquè l’oligarquia nacional rendista i parasitària esdevindria subordinada al capitalisme internacional⁷⁰. L’intent de Castilla de capitalitzar la classe comercial-terratinent autòctona, “Los Hijos del País”, a través de l’atorgament del contracte de consignació del guano (Compañia de Consignatarios Nacionales, 1862-1869) no hauria generat aquesta buscada transformació⁷¹. Haurien preferit la creació d’institucions bancàries (Banco de la Providencia (1862), Banco del Perú (1863), Banco de Londres, Méjico y Sudamérica (1863), Banco de Crédito Hipotecario (1866) i Banco de Lima (1869) per a prestar diners de forma passiva a un estat sempre necessitat. Amb la creació d’aquests bancs buscarien substituir a les cases comercials com a principals prestadors de l’estat⁷². Més endavant jugarien també un paper fonamental, en aliança amb l’estat, per tal d’intervenir el negoci salnitrer al sud del país que demostraria l’estreta relació d’aquesta fracció de la burgesia amb el poder polític. Altres

⁶⁷ Ibid; pp. 11,29

⁶⁸ Burga, M. (2005). *La historia y los historiadores en el Perú*. UNMSM, pp. 197. Consultat 28/04 (<https://biblioteca-repositorio.clacso.edu.ar/bitstream/CLACSO/7004/1/La-historia-y-los-historiadores-en-el-Peru.pdf>)

⁶⁹ Bonilla, H. (1974,1984). *Guano y burguesía en el Perú*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos, pp 8-12. Consultat 02/24 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/671>)

⁷⁰ Bonilla, H. (1984). *Guano y burguesía en el Perú*. Instituto de Estudios Peruanos, pp. 27,41. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/671>)

⁷¹ Bonilla, H. (1984). *Guano y burguesía en el Perú*. Instituto de Estudios Peruanos, pp. 142. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/671>)

⁷² Contreras, C. (2012). *La economía pública en el Perú después del guano y del salitre: crisis fiscal y élites económicas durante su primer siglo independiente*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. Lima, pp 104. Consultat 02/24 (<https://repositorio.iep.org.pe/items/9e057235-d70f-4e1e-af4f-ed9ee14d9915>)

rendibilitats foren com s'ha vist el comerç del guano, la banca, el transport nàutic, el maneig del deute públic, el comerç de xinesos *coolies*, etc⁷³.

Segons Bonilla és el guano, doncs, amb diferència, el producte comercial estrella (Era del guano 1845-1879) de la segona meitat del segle XIX al Perú, representant fins a un 70/80% del seu comerç exterior⁷⁴. A causa de l'accidentada geografia i la falta encara de modernització o creació d'infraestructures, al Perú del segle XIX no existí un mercat intern nacional consolidat⁷⁵, sinó que existien circuits econòmics regionals diferents amb recursos únics dominants a cada zona. La inexistència d'un mercat interior significa per a Bonilla que l'economia peruana es trobava encara en un període precapitalista, sense haver erradicat les classes terratinents i establert una divisió social del treball amb salaris forts per a crear un intercanvi de productes. La inexistència d'aquest mercat es deuria al fet que part de l'economia productiva tindria més vinculacions amb les lògiques del mercat internacional que amb el nacional⁷⁶. En aquest sentit, la definició d'una classe burgesa nacional permet a la teoria dependentista identificar-los com als actors locals subordinats al capitalisme internacional. Serien una peça clau de la dependència del país dels mercats i poders econòmics exteriors. A més explicaria també la dinàmica d'explotació de les classes no privilegiades i la distribució desigual de la riquesa econòmica del país. La història econòmica del Perú al llarg del segle XIX és un seguit d'històries múltiples, paral·leles i superposades entre si que expliquen diferents realitats del país.

El dependentisme proposa que l'economia del guano seria una economia d'enclavament que condemnaria al país a la importació de productes manufacturats, un tipus d'intercanvi comercial desfavorable que drenaria a l'exterior el potencial d'ús domèstic dels recursos nacionals per al mercat interior⁷⁷. Unes tesis que es refutarien aviat amb els estudis quantitius de Shane Hunt (1973; 2011), un dels autors que d'aquesta manera contribuï a desacreditar més la teoria de la dependència. Hunt és un historiador estatunidenc que arriba al Perú el 1969 en un context en què no hi havia pràcticament economistes al país. Ràpidament, produí copiosa documentació econòmica que no havia sigut elaborada fins llavors, a causa de la immensitat del treball que implicava i la necessitat de coneixement tècnic, i que posà les bases per a moltes de les línies d'investigació en història del segle XIX i XX posteriors. Els seus treballs permeteren per primera vegada identificar i quantificar numeralment els grans

⁷³ Tantaleán, J. (2011). *La gobernabilidad y el leviatán guanero: desarrollo, crisis y guerra con Chile*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. Lima, pp 194. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1191>)

⁷⁴ Bonilla, H. (1980). *Un siglo a la deriva: ensayos sobre el Perú, Bolivia y la guerra*. Instituto de estudios Peruanos, pp. 21. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/583>); Hunt, S. J. (2011). *La formación de la economía peruana: distribución y crecimiento en la historia del Perú*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. Lima, pp 95. Consultat 02/24 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1190>)

⁷⁵ Bonilla, H. (1984). *Guano y burguesía en el Perú*. Instituto de Estudios Peruanos, pp 56. Consultat 02/24 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/671>)

⁷⁶ Bonilla, H. (1984). *Guano y burguesía en el Perú*. Instituto de Estudios Peruanos, pp 43,56. Consultat 02/24 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/671>)

⁷⁷ Bonilla, H. (1984). *Guano y burguesía en el Perú*. Instituto de Estudios Peruanos, pp. 157,158. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/671>)

cicles de l'economia d'exportacions peruana del període republicà. El cicle del guano i el salnitre o el cicle exportador diversificat posterior a la Guerra del Pacífic. Resolgué així mateix el dubte plantejat inicialment per Basadre sobre la realitat de la prosperitat del període guaner, afirmant que aquesta hauria sigut real però mal gestionada o aprofitada pels actors de l'època. Fou, no gensmenys, portaveu oficiós del règim dictatorial de Velasco Alvarado (1968-1975) definint la situació política i les noves regles del joc econòmic de cara als poders exteriors⁷⁸.

Els importants ingressos fiscals per als successius governs d'aquestes exportacions massives portaren a l'anomenada “maldición de los recursos naturales”, terme encunyat per Richard Auty (1993), però que en el cas del Perú fou introduït sota el concepte d’“enfermetat holandesa” per Shane Hunt (1973). El concepte fa referència al fet que l'economia enterament dependria de la comercialització d'un sol producte i que aquells que no se'n veien beneficiats de forma directa, és a dir la gran majoria, es veieren perjudicats competitivament i en restaven subsidiaris. Hunt posa números al període i exemplifica la importància dels diferents sectors exportadors individualment i en conjunt. Per tal d'obtenir les sèries comercials del segle XIX, davant la manca en el moment de fonts nacionals, Hunt compila, converteix i agrega les exportacions peruanes del registre de les importacions dels 5 principals socis comercials del Perú (Gran Bretanya, França, Alemanya, Estats Units i Xile)⁷⁹. Com a fonts utilitza dades oficials sobre el comerç exportador, en el cas de Gran Bretanya usa (Annual Statement of Trade and Navigation 1853-1900; Tables of the Revenue Population, Commerce, Etc... of the United Kingdom and its Dependencies); França (Tableau Decennial du Commerce de la France); Estats Units (Foreign Commerce and Navigation of the United States); Xile (Estadística comercial de la Republica de Chile); Alemanya (Auswartiger Handel des Deutschen Zollgebeits). Per als volums anuals de 1830 a 1900 no troba problemes menys en el cas de Xile que comença al 1844 i Alemanya al 1880.

Llavors compara aquestes dades amb les del Perú, provinents del Ministerio de Hacienda (Memoria del Ministro de Hacienda al Congreso, Estadística General de Aduanas, Estadística General del Perú, etc...). Fonts fiscals, algunes directament comercials donat que el ministre també gestionava el comerç, que reflecteixen el cobrament d'duanes i, per tant, el comerç exterior. Gràcies a la comparació estableix que en diferents anys els registres no són molt coincidents. A 1851 el Perú registra 902 tones de sucre exportat, mentre que la resta combinats afirmen 2.358 (relació 0,38). Pel cotó es registren 290 tones per 75 de les estrangeres (3,87). Llana 1.155 tones per 1.683 dels registres estrangers (0,69). Una comparació repetida pels anys 1862, 1877, 1891 i 1900 que com es veu, amb algunes

⁷⁸ Contreras, C. (2011). El aporte de Shane Hunt al estudio de la economía peruana y de su proceso histórico. *Economía*, 34(67), pp. 213. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.18800/economia.201101.008>)

⁷⁹ Hunt, S. J. (1973). *Price and quantum estimates of Peruvian exports, 1830-1962*. Research Program in Economic Development, Woodrow Wilson School, Princeton University, pp 32. Consultat 02/24 (https://rpds.princeton.edu/sites/g/files/toruqf1956/files/media/wp_033.pdf)

excepcions es poc coincident⁸⁰. També és capaç de catalogar els preus i, per tant, identificar el valor segmentat de les exportacions. D'aquestes dades perioditza el segle XIX de les exportacions de la següent forma; de 1830-1840 (8,7% creixement de les exportacions anual), 1840-1852 (4,5%), 1852-1878 (5,2%), 1878-1881 (-40,2%), 1881-1896 (4,7%), 1896-1900 (12,7%). Respecte al guano diferencia una etapa primera i una de madura⁸¹, identifica el pic el 1854 amb un 73,8% en el conjunt de les exportacions i remarca que representà de mitjana un 57% a la dècada dels 60. L'any 1900 el volum d'exportacions era 10 cops el de 1830⁸². De 1840 a 1849 s'haurien exportat 478.650 tones i de 1850 a 1867 unes altres 6.662.378 tones⁸³. Els ingressos nets del guano s'haurien gastat de la següent manera per part de l'Estat peruà: 7% per reduir la càrrega fiscal als pobres, 29% per expandir la burocràcia civil, 24,5% per expandir la burocràcia militar, 8% pagaments a estrangers, 11,5% pagaments a nacionals i 20% en inversió de ferrocarrils⁸⁴.

Bonilla (1974,1980) i Hunt (1973) tenen el mèrit de revalorar de forma pionera la naturalesa econòmica de l'Estat guaner, analitzant el comportament de l'Estat i les elits, conclouent en una oportunitat perduda per al període. Difereixen, però en el fet que Hunt, gràcies a l'aportació de dades econòmiques inexplorades i una visió més integral del problema, no està d'acord amb "la teoria del anclaje"⁸⁵. Un dels efectes secundaris de l'"enfermetat holandesa" seria la facilitat amb la qual el mercat s'inundà d'importacions estrangeres, impeding així un creixement integral de l'economia, en especial la indústria. No considera doncs el període del guano una economia d'enclavament, perquè no reuneix les condicions, esmentant que aquestes en tot cas no foren aprofitades correctament⁸⁶.

D'aquesta manera, Hunt argumenta empíricament que tant l'estat com els personatges formants de l'oligarquia guanera obtingueren més beneficis dels pensats anteriorment, i per tant gran part del capital relacionat amb el guano s'hauria quedat al Perú. En el primer període inicial de descoberta del guano i contractes desfavorables (1841-1849) el valor retornat de les exportacions seria de poc més del 33%, al període de les consignacions iniciat

⁸⁰ Hunt, S. J. (1973). *Price and quantum estimates of Peruvian exports, 1830-1962*. Research Program in Economic Development, Woodrow Wilson School, Princeton University, pp 36. Consultat 02/24 (https://rpds.princeton.edu/sites/g/files/toruqf1956/files/media/wp_033.pdf)

⁸¹ Hunt, S. J. (1973). *Growth and guano in nineteenth century Peru* (No. 34). Research Program in Economic Development, Woodrow Wilson School, Princeton University, pp 37. Consultat 02/24 (https://rpds.princeton.edu/sites/g/files/toruqf1956/files/media/wp_034.pdf)

⁸² Hunt, S. J. (1973). *Price and quantum estimates of Peruvian exports, 1830-1962*. Research Program in Economic Development, Woodrow Wilson School, Princeton University, pp 68-69. Consultat 02/24 (https://rpds.princeton.edu/sites/g/files/toruqf1956/files/media/wp_033.pdf)

⁸³ Ibid; pp. 44

⁸⁴ Hunt, S. J. (1973). *Growth and guano in nineteenth century Peru* (No. 34). Research Program in Economic Development, Woodrow Wilson School, Princeton University, pp 80. Consultat 02/24 (https://rpds.princeton.edu/sites/g/files/toruqf1956/files/media/wp_034.pdf)

⁸⁵ Hunt, S. J. (2011). *La formación de la economía peruana: distribución y crecimiento en la historia del Perú*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. Lima, pp 75. Consultat 02/24 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1190>)

⁸⁶ Hunt, S. J. (1973). *Growth and guano in nineteenth century Peru* (No. 34). Research Program in Economic Development, Woodrow Wilson School, Princeton University, pp 69. Consultat 02/24 (https://rpds.princeton.edu/sites/g/files/toruqf1956/files/media/wp_034.pdf)

per la casa Gibbs a finals de la dècada dels 50 aquest valor pujaria fins al 65% i finalment amb el contracte de monopoli Dreyfus (1869-1878) un 102%⁸⁷. A més s'ha de sumar el capital que es quedava en concepte de sous, materials o activitats econòmiques dependents de l'extracció de guano, totalitzant un valor de retorn total de 65-71% al llarg dels 40 anys d'exploració⁸⁸. Per comparació el coure xilè tindria una taxa de retorn del 37% entre 1925-29, pujant fins al 60% entre 1955-59. Contràriament a la teoria dependentista, Hunt afirma que la comercialització del guano generà un augment de la demanda interna, gràcies a la redistribució de capital obtinguda de la coneguda expansió burocràtica i militar. Identifica, recolzant-se en una anàlisi dels salaris, que existí un creixement baix de l'economia durant el període.

A resoldre aquest interrogant sobre el destí de les rendes guaneres plantejat per Bonilla hi ajudà de forma oportuna Alfonso Quiroz. Com a línies d'investigació ha estudiat extensament el malbaratament o la corrupció política al llarg de pràcticament tota la història peruana, incloent-hi l'expresident Fujimori, fet que li portà maldecaps personals. Les investigacions de Quiroz (2013; 2021) permeten identificar els destins de les rendes guaneres, la composició social i els mecanismes de formació de la plutocràcia que més endavant accediria de forma madura al poder el 1872 de la mà del Partit Civilista⁸⁹. La corrupció, omnipresent durant el període, se centra sobretot en la llei de consolidació interna (1850), que prioritzà als creditors interns respecte al deute estranger. Una llei que obligà a pagar a molts més que als estipulats originalment i que, com estima Bonilla, amb 23 milions de pesos, superà per 6 vegades les primeres estimacions de deute reconegut⁹⁰. Els beneficiats obtingueren bons gravats a un interès del 6% anual, però que cotitzaven entre el 25% i el 32% en el mercat peruà, cosa que evidenciava la seva inseguretats jurídica. En aquest sentit els tenidors vengueren ràpidament els bons a les cases comercials europees per a buscar el benefici ràpid, les cases comercials com la J.J Urribarren de Londres o la francesa Montané les canviaren al seu torn a títols de deute extern. Aquesta operació extraordinària de la consolidació fou ideada pel govern d'Echenique (1851-1855) amb la intenció de capitalitzar el sector privat en la seva concepció desarrollista del país i dinamitzar l'economia. D'aquesta manera s'ajudaria a enfortir la crònica debilitat del mercat interior, augmentant els ingressos fiscals derivats i rebaixant la despesa fiscal innecessària⁹¹.

Segons Heraclio Bonilla, els afavorits per aquesta capacitat d'endeutament progressiva de l'Estat i mantenir les seves despeses serien els terratinents, comerciants, militars i personatges

⁸⁷ Hunt, S. J. (1973). *Growth and guano in nineteenth century Peru* (No. 34). Research Program in Economic Development, Woodrow Wilson School, Princeton University, pp 65. Consultat 02/24 (https://rpd.princeton.edu/sites/g/files/toruqf1956/files/media/wp_034.pdf)

⁸⁸ *Ibid*; pp. 84

⁸⁹ Quiroz, A. W. (2021). *La deuda defraudada: consolidación de 1850 y dominio económico en el Perú*. Universidad del Pacífico, pp 215

⁹⁰ Bonilla, H. (1974,1984). *Guano y burguesía en el Perú*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos, pp 22. Consultat 02/24 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/671>)

⁹¹ *Ibid*; pp. 27

influent⁹². Quiroz ho especifica més, els grans beneficiats de la consolidació serien els hisendats i rendistes i especialment els grans comerciants, analitzant els casos de personatges de l'època. De 2000 individus beneficiats, els 5 primers reberen el 17,7% del total, els 50 primers el 49,9% i d'una manera més exemplar els 126 primers el 66,3%⁹³. Molts dels *consolidados* o beneficiats, no consten posteriorment en cap negoci de valor, cosa que fa pensar o bé en el malbaratament immediat dels fons o bé en l'expatriació d'aquests fora del país⁹⁴. Quiroz no creu que la llei es fes per tal de formar un sector capitalista nacional, ja que aquest es trobava prèviament en procés de construcció⁹⁵. Una opinió que contrasta amb la de Bonilla (1974,1984), Tantaleán (2011) o Mücke (2010) que veuen en la llei de consolidació interna l'intent o el pas previ perquè la classe comercial-terratinent⁹⁶ tradicional peruana, que tan greument havia sofert els efectes de la crisi de finals del segle XVIII i la dels conflictes armats derivats de l'emancipació nacional, es recuperés econòmicament i políticament. Coincideix Bonilla a catalogar d'estèril l'intent de transformació cap a una economia productiva⁹⁷.

La teoria de la dependència afirmà també que la independència d'Espanya no hauria suposat cap alliberament econòmic real. Heraclio Bonilla afirma que s'hauria passat a la dependència econòmica britànica, exercint un control econòmic i financer a través dels seus agents privats, i posteriorment estatunidenca a partir de 1900 en una espècie de neocolonialisme⁹⁸. El liberalisme econòmic s'hauria imposat al Perú promptament i les potències estrangeres haurien manipulat al país segons els seus interessos. L'imperi invisible britànic no seria tal segons William Mathew (2009) perquè a l'observar el comportament de les cases comercials britàniques respecte a una suposada manipulació i explotació de forma coercitiva no en trobà cap prova conclouent⁹⁹. Tampoc que la casa Gibbs actues amb d'una forma perjudicadora per als interessos del Perú a l'hora de vendre el guano als mercats exteriors. L'autor inicià les seves investigacions sobre les relacions entre Gran Bretanya i el Perú ja a la dècada dels 70, en un context en què planava la teoria de l'"imperialism of free trade" britànic en el món acadèmic¹⁰⁰. Afirmà contràriament que foren els successius governs peruans els interessats en mantenir una bona relació amb els agents privats anglesos per tal de demanar préstecs i avançaments crediticis futurs. La casa comercial Gibbs, establerta en sòl peruà, des del període colonial, no hauria dictat les millors condicions per les consignacions del guano i per part pública tampoc s'hauria manifestat cap posició per part del *Foreign Office* tot i algunes

⁹² Bonilla, H. (1984). *Guano y burguesía en el Perú*. Instituto de Estudios Peruanos, pp. 25. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/671>)

⁹³ Quiroz, A. W. (2021). *La deuda defraudada: consolidación de 1850 y dominio económico en el Perú*. Universidad del Pacífico, pp 75

⁹⁴ Ibid; pp. 104,105

⁹⁵ Ibid; pp. 10

⁹⁶ Bonilla, H. (1984). *Guano y burguesía en el Perú*. Instituto de Estudios Peruanos, pp. 65. Consultat 28/04. (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/671>)

⁹⁷ Ibid; pp. 25,33

⁹⁸ Bonilla, H. (1980). *Un siglo a la deriva: ensayos sobre el Perú, Bolivia y la guerra*. Instituto de estudios Peruanos, pp. 49,80. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/583>)

⁹⁹ Mathew, W. M. (2009). *La firma inglesa Gibbs y el monopolio del guano en el Perú*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. Lima, pp. 80, 14

¹⁰⁰ Ibid; pp.12-13

pressions¹⁰¹. Una casa comercial que hagué de competir amb capitals estrangers, però també amb el local que buscava substituir-lo¹⁰². Aquesta estabilitat en les relacions es veuria recompensada amb l'extensió dels seus mercats de venda a Austràlia i el Carib el 1854, i França i les seves colònies el 1858¹⁰³.

En anys més recents aquesta visió no s'ha qüestionat, com demostra Natalia Sobrevilla Perea en concloure que la participació britànica de l'economia privada fou enterament una relació privada. Mitjançant l'estudi de les fonts angleses sobre la participació britànica en l'economia peruana esquematitza aquest seguit de relacions dels agents privats amb els governs peruans. El deute públic sempre fou privat, ja que els avançaments provenien de les cases comercials privades¹⁰⁴. La casa Gibbs tampoc determinà la finalització del model de monopoli de vendes ni el de les consignacions¹⁰⁵. La prova més evident en seria el contracte Grace (1888) que estipulava la condonació del deute exterior a canvi de la formació de la Peruvian Corporation, de la que n'obtindrien benefici els afectats explotant els ferrocarrils per un període de 66 anys¹⁰⁶. A més del dret d'exportar dues tones de guano, una renda anual i grans concessions de territori. Des d'aquest vessant de la història "diplomàtica" es conclou que no hi hauria cap altre beneficiat que els agents privats.

2.2.3.2. El gir polític dels 90

Paul Gootenberg (1989; 1993), és considerat com el màxim exponent del gir polític que s'ocasionà als anys 90 i l'autor que acabà de desmuntar algunes de les tesis del dependentisme. Altres autors com, per exemple, Francisco Quiroz (1987) i Shane Hunt (1973) havien sigut també responsables d'erosionar els fonaments de la teoria dependentista gràcies als seus treballs. La disponibilitat més gran de fonts i el sorgiment de nous enfocaments permeté acusar d'una visió simplista els plantejaments econòmics del dependentisme, que no exploraven el conjunt de l'economia peruana del període a part del període guaner i es centraven en excès en l'anàlisi de fonts externes. Haurien tingut una visió pròpiament economicista, atorgant massa importància al sector exportador i no valorant prou les característiques internes. El gir polític dels 90 portaria a creure que el Perú hauria tingut autonomia i la falta de progrés seria resultat de la falta d'estratègies i polítiques econòmiques adequades per part de la nova República. Seguint models teòrics i interpretatius diversos, sorgirien dues tesis historiogràfiques contraposades: foren les males polítiques del període

¹⁰¹ Ibid; pp. 216,218

¹⁰² Ibid; pp. 250

¹⁰³ Ibid; pp. 157,158

¹⁰⁴ Sobrevilla Perea, N. (2003). Entre el Contrato Gibbs y el Contrato Grace: la participación británica en la economía peruana (1842-1890). *Histórica*, 27(2), pp 386, 409. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.18800/historica.200302.004>)

¹⁰⁵ Ibid; pp. 397

¹⁰⁶ Ibid; pp. 407

republicà l'arrel dels problemes? O en tot cas el poder colonial es veié substituït per un de "neocolonial" que impedí la sobirania política i econòmica del Perú?¹⁰⁷

Les tesis de Gootenberg, que treballa amb correspondència diplomàtica dels agents consulars dels Estats Units i Gran Bretanya així com amb documentació oficial de comerç i hisenda a més d'utilitzar premsa i obres contemporànies, són trencadores respecte a la teoria dependentista perquè argumenta que el liberalisme polític, i per tant les mesures econòmiques de lliure comerç, no s'implantaren de forma efectiva fins a la dècada de 1850. Això negaria el dependentisme del Perú respecte a la Gran Bretanya i la capacitat que tingué aquesta última d'imposar les seves polítiques en favor dels seus interessos. En el període postindependència, el Perú hauria caigut més aviat en un aïllament financer i comercial. Des de la història de les mentalitats, Gootenberg també estudia les idees econòmiques del període afirmant que ja durant el període del guano s'haurien discutit diferents propostes per part d'estadistes, advocats i altres notables. Això demostraria que la "classe rentista i parasitària" tindria a l'horitzó construir projectes transformadors¹⁰⁸.

Carmen McEvoy (1994) forma part també d'aquesta historiografia política que com Gootenberg trenca amb la generació passada i assenyala les tesis dependentistes com a errònies. Aquest trencament no es deu pròpiament a una diferència generacional sinó que parteix d'utilitzar en l'anàlisi històrica models teòrics i metodològics divergents. En aquest sentit, considera un error per part de l'esquema dependentista no tenir en compte "la capacitat d'iniciativa històrica pròpia de les perifèries"¹⁰⁹. Creu en l'autonomia dels agents polítics afirmant l'existència d'una classe dirigent nacional i d'un projecte transformador dirigit per Manuel Pardo (1872-1876) que en seria el màxim exponent.

2.2.4. Estat i societat guanera

Javier Tantaleán (2011), considera fundamental l'estudi de l'estat peruà en relació al període, atorgant el títol de "Leviatán" per catalogar d'immens la capacitat i poder econòmic de l'estat durant l'època guanera (1845-1879). Segons Gootenberg (2013), l'Estat peruà de les tres primeres dècades posteriors a la independència, o el de finals de segle postguerra del Pacífic, seria més aviat un Estat "peixet" que no pas un Leviatà. Això es deuria al fet que la força de l'Estat seria només nominal, perquè els individus es trobarien més lligats a idees com el liberalisme o el conservadorisme religiós que no a un Estat no centralitzat incapaç de desplegar la llei o la policia de forma efectiva, així com les idees de ciutadania o patriotisme.

¹⁰⁷ Gootenberg, P. (1989). *Between Silver and Guano: Commercial Policy and the State in Postindependence Peru*. Princeton University Press, pp 138-158. Consultat 02/04 (<http://www.jstor.org/stable/j.ctt7zvw1f>)

¹⁰⁸ Gootenberg, P. (1993). *Imagining Development: Economic Ideas in Peru's "Fictitious Prosperity" of Guano, 1840-1880*. Berkeley, Calif: University of California Press, pp 203,204. Consultat 28/04 (<http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft3199n7qk/>)

¹⁰⁹ Mc Evoy, C. (1994). *Un proyecto nacional en el siglo XIX: Manuel Pardo y su visión del Perú*. Univ Catolica Peru, pp 16. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.18800/9788483909515>)

Als anys 90, el focus del gir polític canviaria de la construcció de l'estat a la formació cultural i política d'aquest, la unió i integració dels seus individus. Un país fragmentat geogràficament, amb grans diferències culturals, ètniques i socials pendents d'un Estat canviant i cabdillista al servei dels seus propis interessos. Les dades econòmiques no demostrarien la fortalesa d'un Estat.

2.2.4.1. El model castillista

Segons Gootenberg, la caiguda politicomilitar de les opcions proteccionistes el 1852 consolidaria el "liberalisme exportador" del guano, benefici per a uns i greuge per uns altres. S'hauria iniciat així el règim financer liberal (1849-1852) en la figura de Ramón Castilla, que es contraposa al règim financer nacionalista/proteccionista característic del *caudillismo* postindependència i que suposaria la progressiva consolidació de l'estat peruà. Paradoxalment, fou l'auge del guano, que era controlat de forma intervencionista per l'estat, que portà a la consolidació del liberalisme per part de les elits governants. L'estat peruà multiplicaria per 10 la seva despesa, la seva mida i influència, al llarg de l'era del guano.

L'"Estat Patrimonial Castillista", funcionaria gràcies a la cooptació clientelar derivada de les rendes guaneres. Gràcies a aquests ingressos pogué comprar una treva política amb la resta d'actors i adversaris cabdillistes i establir una camarilla clientelar que assegurà la pau pública o "Pax Castilla". Segons Carmen McEvoy, el seu primer govern (1845-1851), sustentat en un esquema providencialista-autoritari¹¹⁰, aconseguiria solidificar la "institucionalitat criolla" reinstaurant la legitimitat perduda en la independència i proclamant com a sagrats l'amor a la pàtria en contra dels faccionalismes regionals i partidistes exacerbats per demagogs polítics i cabdills militars. Aquest model aconseguia unir els interessos dels poders regionals i centrals així com amb la lleialtat de les burocràcies civils i militars gràcies a la prodigalitat dels ascensos i l'aprovació d'obres públiques¹¹¹. Castilla aprovaria fins a 17 contractes amb consignataris privats, d'aquesta manera buscava consolidar el deute intern i rebaixar l'extern que s'havia originat per la demanda constant d'emprèstits de governs cabdillistes anteriors ancorats al model clientelar i al desfalc de l'erari públic. El deute intern havia sigut adquirit per causa de la guerra d'independència i també durant l'etapa cabdillista, sent reconeguts gràcies als ingressos extraordinaris del guano pel govern de Castilla el 1845. El 1854 es decretaria l'abolició de l'esclavitud i s'acordà pagar aquest greuge econòmic als afectats, hisendats de la costa que en depenien. Aquests usaren la consolidació, el comerç guaner i el pagament de la manumissió d'esclaus¹¹² per enriquir-se i en part modernitzar les seves

¹¹⁰ McEvoy, C. (1996). El legado castillista. *Histórica*, 20(2), 217 Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.18800/historica.199602.002>)

¹¹¹ Ibid; pp. 219

¹¹² Quiroz, A. W. (2021). *La deuda defraudada: consolidación de 1850 y dominio económico en el Perú*. Universidad del Pacífico, pp 149

hisendes agrícoles amb importació de xinesos *coolies*. A finals del primer govern de Castilla la deuda interna era ja de 4.879.607.7 pesos¹¹³.

Durant el segon govern de Castilla (1858-1862) es varen associar les elits econòmiques nacionals, “Los Hijos del País” després de veure’s revivats pel pagament del deute intern i se'ls atorgà la consignació guanera (1862). Segons McEvoy, el *castillismo* acabaria entrant en crisi per la creixent crisi fiscal i també en el fet que els liberals només hi veien una dictadura encoberta¹¹⁴. La Convención (1855-1865) proclamà una nova constitució liberal, seguint igualment un model basat en la prodigalitat de la caixa fiscal que s'esgota ràpidament en una successió de governs, avançaments, préstecs i corrupció política. L'oposició política s'anava unificant al voltant de la burgesia del Partido Civilista de Manuel Pardo. Una burgesia que havia crescut en mida gràcies a l'ajuda econòmica del govern peruà com hem anat veient al llarg del treball.

La patrimonialització del guano per part dels successius governs, crearia un model exportador que aniria en detriment dels interessos del conjunt de l'economia peruana en limitar-ne el desenvolupament autònom¹¹⁵. Com s'ha dit anteriorment, l'economia agrícola-minera anterior hauria mutat cap a una economia extractiva-agroexportadora gràcies als efectes del capital guaner i la fixació regional cap al mercat exterior. Aquest canvi afectaria la configuració política dels diferents dirigents estatals. S'acabaria així inaugurant una etapa liberal, representada per Ramón Castilla (1841-1851) on el model extractiu guaner seria la base del sistema fiscal, celebrat en l'eliminació definitiva del model fiscal anterior. És a dir, l'eliminació del tribut indígena, el delme i l'esclavitud així com la implantació del sufragi directe i la reducció d'impostos i aranzels tal com recollí la constitució democràtica de 1856. La lògica del model fiscal guaner portaria cada cop més a tendències perilloses perquè es faria un ús i abús de l'erari públic per mitjà de la cerca de crèdits externs i es dependria progressivament més de la bonança del mercat exterior guaner. La constitució es un primer intent del liberalisme polític, representat per la burgesia de la capital, de posar unes normes de joc i crear un front d'interessos per tal de construir un estat complet i deixar enrere la successió de governs cabdillistes.

¹¹³ Bonilla, H. (1984). *Guano y burguesía en el Perú*. Instituto de Estudios Peruanos, pp. 21. Consultat 28/04. (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/671>)

¹¹⁴ Ibid; pp. 225

¹¹⁵ Bonilla, H. (1980). *Un siglo a la deriva: ensayos sobre el Perú, Bolivia y la guerra*. Instituto de estudios Peruanos, pp. 36,70,72. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/583>)

2.2.4.2. El model civilista

Tot i que la idea de projecte modernitzador del civilisme parteix de Javier Tantaleán, és Carmen McEvoy (1994) qui també la desenvolupa en extens i en fa gran part de les seves obres. El Partido Civilista (1871), fou el primer partit polític en el sentit estrictament modern del terme. Les relacions entre els membres no eren únicament personals, clientelars, sinó institucionals. Dominaren amb destresa la premsa, que utilitzaren amb més èxit que els seus rivals polítics, així com es beneficiaren del moviment associacionista que començava a despuntar. Amb aquestes dues eines foren capaços de crear una esfera pública que aconseguia conjugar els interessos de la societat amb el discurs públic real. Segons McEvoy, Manuel Pardo portaria el discurs polític de l'elit econòmica i intel·lectual de Lima i les províncies, unint els interessos de diferents sectors socials del país tals com banquers, agricultors, petits i grans comerciants, buròcrates, artesans i professors escolars i universitaris¹¹⁶. Contraposant el castillismo, el civilisme, en canvi, seria l'expressió d'un republicanisme cívic, de tall nacionalista, popular i democràtic. Segons McEvoy el civilisme no "practicaria" el patrimonialisme personal de Castilla, ja que en el seu desplegament de l'Estat aquest patrimonialisme esdevindria un projecte estatal amb mires al bé comú. Mücke (1998) no creu en aquesta concepció heterogènia i transformadora del partit, ja que de 209 persones només 7 serien artesanes, en un partit de la capital, i 31 serien de la classe mitjana-baixa. A més, no hi hauria cap nom quítxua o xinès de 272 persones, i entre ells es catalogarien de "notables" i "propietaris" destacant una presència important de la classe alta¹¹⁷. Segons McEvoy, però, aquesta classe modernitzaria el Perú, no segons el model capitalista occidental de foment a la tecnologia i el sector manufacturer com a avantguarda del canvi, sinó deixant el pes modernitzador a l'agricultura i altres negocis especulatius com els lucratis del guano, la banca i el comerç d'importació i exportació. Una ideologia o conjunt d'idees agrupades com a "modernització tradicionalista"¹¹⁸, un terme rescatat per l'autora al seu torn de Fernando de Trazegnies.

Es trobaria a mig camí entre una aristocràcia disposada a portar les regnes del canvi i una protoburguesia en cerca de racionalitat econòmica, organització estatal, eficiència i individualitat. S'implementaria certa democràcia electoral, la descentralització econòmica del govern central, la pendent secularització política de la societat i la modernització de l'estat, amb una expansió dels sectors estatals com la burocràcia o l'exèrcit. Canvis impulsats gràcies als capitals provinents del guano. Existeixen, però algunes incongruències, quan l'autora parla dels suports socials al castillisme els cataloga de: "plutocràcia costeña", "gamonalismo serrano", "enriquecida burocràcia militar" i "regionalismo arequipeño"¹¹⁹; mentre que aquests

¹¹⁶ Mc Evoy, C. (1994). *Un proyecto nacional en el siglo XIX: Manuel Pardo y su visión del Perú*. Univ Catolica Peru, pp 274,278. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.18800/9788483909515>)

¹¹⁷ Mücke, U. (1998). ¿Utopía republicana o partido político? Comentario sobre una nueva interpretación del primer civilismo. *Histórica*, 22(2), pp 278. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.18800/historica.199802.004>)

¹¹⁸ Mc Evoy, C. (1994). *Un proyecto nacional en el siglo XIX: Manuel Pardo y su visión del Perú*. Univ Catolica Peru, pp 150. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.18800/9788483909515>)

¹¹⁹ McEvoy, C. (1996). El legado castillista. *Histórica*, 20(2), 222 Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.18800/historica.199602.002>)

mateixos sectors quan recolzen al civilisme són catalogats d'innovadors sectors productius de la costa, avantguardes econòmiques urbanes o grups rurals més moderns¹²⁰. En només 20 anys entre els dos models polítics estariem parlant doncs de grups socials profundament canviants en la seva visió de futur i d'estat. Carmen McEvoy busca definir la cultura política a partir de l'estudi dels seus personatges més prominents, un mètode d'acció que, per altra banda, remet a la historiografia passada. Mücke retreu als historiadors polítics dels 90 de fixar-se massa en la teoria i poc en la realitat històrica. En aquest cas concret, acusa l'autora que amb 75 anys d'història només hauria analitzat únicament la campanya electoral de 1871/1872 en comptes d'haver-ne analitzat més¹²¹. Així com Bonilla (1974,1980) tindria limitacions analitzant exclusivament documentació econòmica, semblaria que McEvoy comet un error semblant al fer una anàlisi excessivament teòrica basada en el discurs o cultura política del període.

Tantaleán es troba en una posició equidistant, no nega el creixement d'una comunitat d'individus influents i ben connectats institucionalment, però es nega a catalogar aquest conjunt d'interessos encara de burgesia nacional¹²². Parla així de casos concrets, emmarcant-los com a comerciants i individus que viuen al voltant del Leviatà pendent de possibles rendibilitats. L'estat guaner seria així com la figura bíblica marina, en paraules de Tantaleán, l'Estat més gran del món a nivell econòmic i polític, sobretot per influència en la seva pròpia societat¹²³. Ulrich Mücke, un autor alemany, entra en consonància amb les idees de Javier Tantaleán (2010). Considera que la fortalesa de la burgesia civilista rau en l'habilitat social per rodejar-se de contactes polítics i estar ben connectat amb l'estructura institucional. El cas mateix de Manuel Pardo en seria un exemple, perquè la seva fortuna social i econòmica era producte de la família de la seva esposa i els seus contactes polítics¹²⁴. Era en essència, el reflex d'un món producte de la metodologia de la classe alta capitalina d'època colonial (banquers, grans comerciants, hisendats de la costa, administradors públics), acostumats a no tenir competència directa en cap altra ciutat del Perú i amb una classe mitjana totalment subordinada (exèrcit, marina, treballadors i comerciants menors)¹²⁵. Com recorda Bonilla, les rendes de l'Estat, el seu rol com a comerciants intermedis i proveïdors d'aquest, l'especulació i la manipulació financera es troben en la mateixa base de la seva

¹²⁰ Mücke, U. (1998). ¿Utopía republicana o partido político? Comentario sobre una nueva interpretación del primer civilismo. *Histórica*, 22(2), pp 277. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.18800/historica.199802.004>)

¹²¹ Mücke, U. (1998). ¿Utopía republicana o partido político? Comentario sobre una nueva interpretación del primer civilismo. *Histórica*, 22(2), pp 276. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.18800/historica.199802.004>)

¹²² Tantaleán, J. (2011). *La gobernabilidad y el leviatán guanero: desarrollo, crisis y guerra con Chile*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. Lima, pp 153,157. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1191>)

¹²³ Ibid; pp. 16

¹²⁴ Mücke, U. (2010). Capítulo 4. El Partido Civil. In *Política y burguesía en el Perú* (1–). Institut français d'études andines. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.4000/books.ifea.428>)

¹²⁵ Ibid

reconstitució econòmica com a classe¹²⁶. Tot i això, reconeixen una comunitat organitzada i prou potent per a imposar una idea de projecte nacional pròpia.

Un dels màxims exponents d'aquests projectes transformadors seria la intenció d'invertir en línies de ferrocarrils nacionals per a integrar econòmicament i políticament les diferents regions territorials del Perú. Un projecte que no era nou del *civilismo*, però que els interessava fer seu, ja que l'interès del partit seria el d'unir Estat i Societat propiciant un canvi de dalt cap a baix. L'estat s'usaria d'una forma intervencionista per a edificar una República no només nominal sinó també efectiva, amb totes les seves condicions¹²⁷. L'any 1851 s'havia inaugurat el primer *camino del hierro* Lima-Callao. Altres projectes ferroviaris acabats serien el d'Arica-Tacna el 1851 o el de Lima-Chorrillos el 1856. En aquest sentit, el govern de Castilla inauguraria 4 línies ferroviàries, Pezet 1, José Balta 4 i Manuel Pardo 7. La construcció de ferrocarrils ha estat també catalogada de corrupció evident, ja que segons Quiroz (2013) hauria portat a un estol d'especuladors a estar pendents dels contractes d'obra pública¹²⁸. La construcció ferroviària ideada pel civilisme per a la vertebració de l'economia nacional, unint les diferents regions econòmiques existents, fou un projecte que agreujà profundament el deute extern degut la dependència industrial de material provinent dels Estats Units¹²⁹. El civilisme construiria l'Estat també a partir de la creació de la guàrdia nacional, en contraposició a l'exèrcit, així com buscaria integrar altres parts de la burgesia com la dels hisendats del camp i s'establirien eleccions per tal de permetre canvis de govern sense la violència tradicional. L'objectiu del civilisme era que l'Estat fos garant de l'estabilitat, la pau i el progrés. Si bé el civilisme venia a representar els interessos de la burgesia bancària i mercantil, com s'ha ressaltat abans, existirien altres sectors burgesos que no consideraven necessari la creació d'un Estat per a defensar els seus interessos¹³⁰. Amb l'arribada al poder del civilista Manuel Pardo (1872-1876) la urgència esdevé establir les deplorables finances públiques. Es suspèn la construcció de ferrocarrils, també el pagament del deute extern, s'intervé la banca i es busca l'estatització del salnitre.

La crisi fiscal de 1872 representaria la crisi del model guaner, fet que portaria a una aliança d'interessos per substituir el pràcticament acabat cicle d'acumulació del guano pel del salnitre¹³¹. Seria irònicament un president civil i liberal el primer a estatitzar el salnitre per a resoldre el problema fiscal. Tantaleán divergeix de gran part de la historiografia a l'afirmar

¹²⁶ Bonilla, H. (1974,1984). *Guano y burguesía en el Perú*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos, pp 37. Consultat 02/24 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/671>)

¹²⁷ Mc Evoy, C. (1994). *Un proyecto nacional en el siglo XIX: Manuel Pardo y su visión del Perú*. Univ Catolica Peru, pp 34. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.18800/9788483909515>)

¹²⁸ Quiroz, Alfonso W. (2013) *Historia de la corrupción en el Perú*. Instituto de Estudios Peruanos. Lima, pp 215. Consultat 28/04

(<https://dokumen.pub/historia-de-la-corrupcion-en-el-peru-9789972515071-9789972514005.html>)

¹²⁹ Bonilla, H. (1980). *Un siglo a la deriva: ensayos sobre el Perú, Bolivia y la guerra*. Instituto de estudios Peruanos, pp. 74-86. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/583>)

¹³⁰ Mücke, U. (2010). Capítulo 8. El Partido Civil. In *Política y burguesía en el Perú* (1-). Institut français d'études andines, pp 26 Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.4000/books.ifea.428>)

¹³¹ Tantaleán, J. (2011). *La gobernabilidad y el leviatán guanero: desarrollo, crisis y guerra con Chile*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. Lima, pp 275,359. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/items/b4dcb4bd-c1fd-41e0-97e9-eadb855790c6>)

que aquest seguit de mesures econòmiques ortodoxes foren capaces d'estabilitzar realment les arques de l'estat, entrant a la Guerra del Pacífic en una aparent estabilització econòmica i no en una espiral econòmica fatalista¹³². Uneix el salnitre i el guano en un mateix discurs historiogràfic, entenent que l'auge del salnitre feu perillar els interessos al voltant de l'explotació monopolística del guano i això portà a la seva intervenció cada cop més agressiva. El *civilismo* fou atacat durant la presidència de José Balta (1868-1872), autodeclarat enemic dels consignataris pel fet que els veia com a corruptes i abusadors de l'erari públic. Bonilla esmenta que podria haver sigut també per motius estrictament d'índole familiar i política, a l'aconseguir aquest favor per tal que l'expresident Echenique (1851-1855) no competís amb el clan Balta¹³³. Nicolás de Piérola, ministre d'Hisenda el 1868, atorga la consignació del guano a la firma francesa Dreyfus provocant la ira d'aquesta burgesia nacional civilista¹³⁴. Així la burgesia nacional es divideix, entre aquella civilista dependent del guano i una altra de "dreyfusista" que no en depèn. Com deixa manifest Bonilla, la relació entre els consignataris guaners que representa la burgesia civilista i el poder polític, també el d'aquest últim amb la fracció burgesa "dreyfusista" era estreta¹³⁵. Aquest antagonisme entre civilistes i balta-pierolistes impediria parlar d'una elit burgesa unificada, incapaç de construir i posar l'estat al servei mutu ni de tenir uns mateixos objectius. Tot i impulsar projectes similars com el del ferrocarril, la concepció civilista d'usar l'estat com a instrument econòmic xoca amb l'altra concepció liberal que representen els antiintervencionistes.

Tantaleán, a diferència d' Heraclio Bonilla, que creu que la raó de la guerra del Pacífic fou, d'una manera simplificada, el control dels jaciments de guano i salnitre, Tantaleán creu que Xile s'hauria llargament preparat per al conflicte seguint els seus interessos¹³⁶. A finals del període la mineria dispersada anteriorment per tota la serralada andina s'aniria concentrant al centre del país¹³⁷, el guano es trobava majorment esgotat en els llocs d'extracció i havia perdut valor en el mercat internacional per la competència dels fertilitzants artificials; a més el salnitre ubicat al desert d'Atacama deixà de pertànyer al Perú amb la finalització de la Guerra del Pacífic.

¹³² Ibid; pp.47,48

¹³³ Ibid; pp. 64

¹³⁴ Tantaleán, J. (2011). *La gobernabilidad y el leviatán guanero: desarrollo, crisis y guerra con Chile*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú, pp 19,44,45. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1191>)

¹³⁵ Bonilla, H. (1984). *Guano y burguesía en el Perú*. Instituto de Estudios Peruanos, pp. 156. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/671>)

¹³⁶ Ibid; pp. 358

¹³⁷ Deustua, J. (2009). *El embrujo de la plata. La economía social de la minería en el Perú del siglo XIX*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú, pp. 54

2.2.5. Noves perspectives

En els últims anys han sortit també noves línies d'investigació, altres mirades respecte al cicle del guano. És el cas de Gregory Cushman (*Los señores del guano. Una historia ecológica global del Pacífico*, 2018) amb el seu enfocament des de la història ambiental, ecològica, geopolítica i cultural. L'explotació ecològica hauria sigut l'autèntic impuls creador d'imperis terrestres en expansió i colonització d'àrees abans remotes i ignorades. Un neoimperialisme ecològic interessat a mantenir, explotar i millorar l'ambientalitat de les zones ocupades pels pobles originaris que es manifesta també amb l'ocupació d'illes guaneres pacífiques per part dels Estats Units al segle XIX¹³⁸. El món del Pacífic, illes i litorals habitats, s'hauria obert al món especialment a partir d'aquests cicles, comparables en importància al de l'energia fòssil petrolífera. S'acabaria així "l'antic règim biològic/ecològic", terme usat per l'historiador dels Annals Fernand Braudel, per encetar-ne un de nou. Terme que busca descriure els factors ambientals (clima, aliments, malalties, perills naturals) que determinen els creixements i declivis de la població humana i la seva producció econòmica¹³⁹. La intervenció humana en els cicles del fòsfor i el nitrogen, derivats del guano i el salnitre, serien la representació moderna més evident de la dominació sobre els ecosistemes terrestres¹⁴⁰.

¹³⁸ Cushman, Gregory T. (2018) *Los señores del guano. Una historia ecológica global del Pacífico*. Instituto de Estudios Peruanos. Lima, pp 55,133,136

¹³⁹ Cushman, Gregory T. (2018) *Los señores del guano. Una historia ecológica global del Pacífico*. Instituto de Estudios Peruanos. Lima, pp 44,84,85

¹⁴⁰ Ibid; pp. 51

2.3. L'auge del salnitre (1869-1879)

La dècada de 1870 és coneguda per la profunda crisi fiscal que visqué l'administració, l'auge del salnitre i la Guerra del Pacífic. Tres fenòmens interconnectats que, com peces del dòmino, es succeïren una rere l'altre. Respecte a la crisi fiscal (1873-1895), un autor que l'ha estudiat en profunditat és Carlos Contreras (2020). L'autor analitza la reforma fiscal posterior a la Guerra del Pacífic per tal de sanejar les finances peruanes, una reforma que s'hagué de pactar amb la societat civil i en la que les elits maniobraren per evitar impostos elevats en el seu patrimoni i activitats de negoci. Aquesta nova recaptació es basà en ingressos d'aranzels, la descentralització fiscal de l'estat i impostos al consum¹⁴¹. Aquesta reforma seria inicialment necessària perquè el model fiscal rendista exportador basat en la bonança del guano i el salitre s'estava esgotant progressivament i no hi havia alternativa projectada. La crisi fiscal s'originà per un endeutament excessiu i el fet que a més, tots aquests ingressos s'havien destinat a privilegis i prebendes en comptes d'activitat econòmica real¹⁴². La crisi fou econòmicament inajornable el 1877, esclatant de forma definitiva al 1879 amb l'inici de la Guerra del Pacífic. De 1830 a 1839 s'exportarien poc més de 50 tones mètriques, a partir de 1853 aquest número pujaria fins a 40 per any pujant progressivament. La dècada dels 80 del segle XIX seria la més profitosa, immediatament anterior a la Guerra del Pacífic s'exportarien casi unes 2.2 milions tones de salnitre¹⁴³.

Així, a la prosperitat fal·laç del guano la substituï gradualment la creixent comercialització del salnitre. Javier Tantaleán divideix el propi període salnitrer en cinc: l'explotació inicial de 1830-1839, l'explotació lliure de 1840-1867, el període de l'impost a l'exportació 1868-1872, l'estanc del salitre (1873-1875) i el de l'expropiació (1875-1879)¹⁴⁴. L'emergència del salnitre en el mercat internacional es degué a la producció de fertilitzants i explosius, en un context d'innovació tecnològica europea¹⁴⁵. Amb la victòria alemanya en la guerra francoprussiana (1870-1871) s'inicia una carrera armamentística internacional per a la producció d'artilleria pesada¹⁴⁶. A més el salnitre era un recurs essencial per a la producció de fertilitzants artificials que començaven a substituir els naturals com el guano. A diferència del procés d'extracció i comercialització de la plata o el guano, el del salnitre requeria uns processos més elaborats. La tecnologia del salnitre era industrial perquè per obtenir-lo calia passar el procés de

¹⁴¹ Contreras, C. (2012). *La economía pública en el Perú después del guano y del salitre: crisis fiscal y élites económicas durante su primer siglo independiente*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. Lima, pp 36. Consultat 02/24 (<https://repositorio.iep.org.pe/items/9e057235-d70f-4e1e-af4f-ed9ee14d9915>)

¹⁴² Ibid; pp. 99

¹⁴³ Hunt, S. J. (1973). *Price and quantum estimates of Peruvian exports, 1830-1962*. Research Program in Economic Development, Woodrow Wilson School, Princeton University, pp 58. Consultat 02/24 (https://rpds.princeton.edu/sites/g/files/toruqf1956/files/media/wp_033.pdf)

¹⁴⁴ Tantaleán, J. (2011). *La gobernabilidad y el leviatán guanero: desarrollo, crisis y guerra con Chile*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. Lima, pp 47

¹⁴⁵ Bonilla, H. (1980). *Un siglo a la deriva: ensayos sobre el Perú, Bolivia y la guerra*. Instituto de estudios Peruanos, pp 36. Consultat 02/24 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/583>)

¹⁴⁶ Cushman, Gregory T. (2018) *Los señores del guano. Una historia ecológica global del Pacífico*. Instituto de Estudios Peruanos. Lima, pp 51

lixiviació en una fàbrica dedicada i embarcar-lo a port creuant del desert. Localitzat al desert d'Atacama, el salnitre es trobava distribuït entre el Departamento del Litoral bolivià amb capital a Antofagasta, les províncies peruanes d'Arica i Tarapacà, i Xile. Aquestes zones, d'especial rellevància minera a l'interior com el Tarapacá de Perú i el Potosí bolivià, gaudien de bases de comerç marítim amb Puertos Intermedios com els d'Arica, Mollendo o Quilca. Per Bolívia era vital aquesta regió doncs era la seva única sortida al mar, mentre que el Perú tenia d'altres ports disponibles al llarg del seu litoral. Xile, a través de Valparaíso, era un actor que també s'hi trobava a prop. D'aquesta manera, no es podria entendre el desenvolupament de la indústria salnitreira del segle XIX sense el port i la ciutat de Valparaíso, la mà d'obra i la inversió de capitals xilens.

La producció del salnitre havia anat en augment des de 1830, tenint el mateix pes en el conjunt de les exportacions que el sucre, el cotó o la plata. Una indústria que havia nascut gràcies al desplaçament¹⁴⁷ dels capitals i mà d'obra dels centres miners de la plata que havien funcionat a la zona amb anterioritat, però que havien deixat de ser rendibles. Segons Soria a l'any 1867, conjuntament amb el guano, ja representava el 85% de les exportacions totals i cinc anys més tard seria del 30,7% en solitari¹⁴⁸. A partir de 1868 es consolidaria, per tant, la seva importància respecte a la resta de les exportacions nacionals, sent la dècada de 1870 la que canviaria el paisatge de l'àrida regió de Tarapacá, demostrant l'actiu creixement de la indústria salnitreira. El capital invertit peruà seria del 58,5%, mentre que el xilè un 19% i l'anglès el 13,5% (1874-1878)¹⁴⁹. Els mateixos anys en què els signes d'estancament del guano i la crisi de les endeutades finances públiques portarien el Perú a voler recaptar part d'aquests beneficis cada vegada més notoris. Tant el govern de José Balta (1868-1872) com el de Manuel Pardo (1872-1876) intervindrien progressivament en la regió.

Amb l'auge del salnitre i el consegüent declivi del guano, el funcionament patrimonialista de l'estat, avesat a l'influx del capital guanero, i la seva tendència a usar aquests ingressos despòticament per a modernitzar el país de forma intervencionista, portà a aquest a la preservació del seu model de funcionament intervenint en la indústria salnitreira. Fou així que sorgeix un debat sobre si en aquest cas, el govern civilista de Pardo, intervingué en la indústria salnitreira per tal de, seguint el seu projecte, nacionalitzar i estatitzar aquest sector productiu o si solament fou una operació per tal de monopolitzar el negoci del salnitre i substituir els ingressos del guano pels del salnitre. En un primer moment l'estat optà pel model d'estanco (1873) per a monopolitzar les vendes a l'extranger, que fracassaria més endavant degut a la resistència dels tarapaquenys implicats en l'extracció del salnitre i la seva preferència pel pagament de l'impost al comerç exterior¹⁵⁰. Davant el fracàs del model, el govern del president Pardo (1872-1876) passaria directament a les expropiacions de les propietats salnitreires (1875-1876), fet que portà irremeiablement al conflicte amb capitals estrangers com els anglesos i xilens. El procés d'estatització es donaria per finalitzat el 1876

¹⁴⁷ Flores Soria, C. R. (2018). "La expropiación del salitre en el Perú, 1868–1876": Patrimonialismo y estanco. pp 27. Consultat 28/04 (<http://hdl.handle.net/20.500.12404/12176>)

¹⁴⁸ Ibid; pp. 49,50

¹⁴⁹ Ibid; pp. 35, 36

¹⁵⁰ Ibid; pp. 88, 146

a l'haver comprat fins al 70% de les oficines salitreres. Aquestes serien gestionades per la “Compañia Salitrera del Perú”, gestionada al seu torn pels bancs propietat de l'elit guanera limenya. La resta d'oficines no expropiades hauria de pagar un impost a l'exportació d'aquest.

Carlos Contreras (2012) és de l'opinió que l'Estat es tornà addicte als ingressos de l'economia guanera i davant aquest model fiscal normalitzat per les successives classes dominants, el problema del guano trobà la solució en el salnitre¹⁵¹. Un producte disputat amb capitals privats individuals i interessos estrangers que portaria inevitablement a la Guerra del Pacífic. Carlos Roberto Flores Soria, en una tesi de màster dirigida al seu torn per Carlos Contreras (2018) és també de l'opinió que l'intervencionisme de la capital no formà part de cap projecte nacional sinó que seria només l'intent de l'elit civilista de substituir la renda del guano per la del salnitre, donant continuïtat al model tributari exportador patrimonialista¹⁵². Doctor en Història per la Universitat de Tarapacá, ha estat vinculat a l'estudi del salnitre i la Guerra del Pacífic. Les seves conclusions parteixen de l'estudi de fonts documentals sobre fiscalitat peruana, Memòries dels diversos ministres d'Hisenda i Comerç, així com terceres obres i diaris contemporanis (El Moqueguano 1846, El Comercio 1872, 1873, 1875). Hi coincideix també Javier Tantaleán (2011), ja que hauria estat una simple *estatització sui generis*, on comerciants i financers associats amb l'estat buscarien beneficiar-se dels interessos anglesos i xilens que s'havien establert en territori nacional¹⁵³. Gràcies a l'aportació de fonts fiscals provinents del Ministerio de Hacienda (Dirección de Contabilidad General y Crédito. Anexo letra A. Cuenta de Ingresos y Egresos, 1872; Memorias de Ministros al Congreso), l'autor és capaç d'evidenciar la importància del salitre en els ingressos fiscals. Sent un 8% dels ingressos del pressupost projectat pel 1876, 23% del 1877 i 29% del 1878. Tantaleán, a més utilitza l'obra de Billingham (Los capitales salitreros de Tarapacá (1889)) per a quantificar la nacionalitat dels capitals salitrers i la seva capacitat productiva. Aquests serien el 1877: 9.583.000 quintals pel Perú, 3.120.000 quintals pel capital Xilè, 2.200.000 quintals anglesos, 1.250.000 quintals alemanys, 210.000 quintals italians. L'estatització hauria afectat també petites i mitjanes empreses peruanes, majoritàriament tarapaquenyas. Això permetria replantejar el model d'acumulació establert cap al seu profit propi, essent només un projecte de l'oligarquia limenya (consignataris i financers)¹⁵⁴. En aquest sentit, l'estatització el segment capitalista de la capital associat amb l'estat (financers) serien els operadors necessaris del provisional model d'estanc. L'autor conclou que l'expropiació resultaria en el detriment d'una potencial nova classe empresarial en benefici d'una classe patrimonialista de la capital, buscant substituir els ingressos

¹⁵¹ Contreras, C. (2012). *La economía pública en el Perú después del guano y del salitre: crisis fiscal y élites económicas durante su primer siglo independiente*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. Lima, pp 89,92. Consultat 02/24 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1192>)

¹⁵² Flores Soria, C. R. (2018). “La expropiación del salitre en el Perú, 1868–1876”: Patrimonialismo y estanco, pp 146. Consultat 28/04 (<http://hdl.handle.net/20.500.12404/12176>)

¹⁵³ Tantaleán, J. (2011). *La gobernabilidad y el leviatán guanero: desarrollo, crisis y guerra con Chile*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. Lima, pp 361

¹⁵⁴ Flores Soria, C. R. (2018). “La expropiación del salitre en el Perú, 1868–1876”: Patrimonialismo y estanco, pp 134. Consultat 28/04 (<http://hdl.handle.net/20.500.12404/12176>)

tributaris pels ingressos purs del comerç exterior resultant de les vendes del salnitre expropiat¹⁵⁵. Carmen McEvoy (1994) es contraposa a aquest punt de vista en afirmar que aquest intervencionisme salnitrer fou una mesura “revolucionària” i innovadora per l'època¹⁵⁶. Considera excepcional que el fet que Manuel Pardo, d'ideologia liberal, no se n'hagués estat d'intervenir al sector en favor del bé comú com a un fet representatiu de l'excepcionalitat de la mesura. Li donaria suport un corpus ideològic nacionalitzador que ho justificaria. La paradoxa de les elits modernitzadores peruanes del segle XIX seria la que tot i creure en el liberalisme, no podien permetre's el luxe de defensar un estat permissiu i totalment obert al liberalisme. Perquè l'estat pogués incidir en l'economia nacional havia de ser un estat fort i organitzat¹⁵⁷. Segons McEvoy, el president Pardo pensà que l'única manera d'empoderar l'estat era intervenint en el negoci salnitrer.

Per altra banda, Sergio González Miranda (2013), historiador xilè i professor també de la Universitat de Tarapacá, no creu que es puguin catalogar d'antítesis les polítiques seguides pel Perú i Xile respecte al salnitre. La visió de monopoli estatal *versus* llibertat econòmica respectivament es desmuntaria des d'una aproximació analítica regional, analitzant la realitat per sobre de la teoria política. Coneguda la política peruana; la xilena respecte al salnitre hauria sigut en primera instància explícitament liberal, ja que el 1880 Anibal Pinto proposaria l'abolició del model d'estanc peruà i la imposició d'un règim de llibertat absoluta d'explotació en terres xilenes. Recomanaria només un impost a l'exportació com a única mesura¹⁵⁸. Un cop apartada la zona del teatre bèl·lic que havia sigut ràpidament conquistada, l'estat xilè reconegué la propietat privada dels individus afectats pel període anteriorment viscut de les expropiacions peruanes i obrí una subhasta pública per a part de les oficines salitreres¹⁵⁹. Els capitalistes xilens no hi participaren doncs el mercat es trobava sota mínims en aquells moments. Acudiria així el capital estranger, europeu majorment, que s'aproprià a preu de saldo del mercat del salnitre.

Tot canviaria però amb l'inici de l'intervencionisme xilè el 1884 a causa de la fundació del Comité Salitrero, organitzant el primer *trust* en les conegudes combinacions salitreres. Aquest comitè, format per una combinació o conjunt de diferents oficines salitreres, ordenà la taxació de la capacitat productiva i les reserves disponibles dels productors. A diferència de l'estanc peruà, que buscava activament controlar el preu del salnitre per mitjà de taxes impositives, el sistema de combinacions xilè buscà regular-lo limitant-se a imposar quotes de producció¹⁶⁰. Si la liberalització xilena és discutible, també podem qüestionar parcialment l'intervencionisme peruà. I és que segons Miranda, la política estatal peruana s'hauria efectuat mitjançant operadors privats, els bancs nacionals de la capital. Si aquests bancs haguessin sigut mers apèndixs del govern civilista no s'entendria el perquè un cop acabada la

¹⁵⁵ Ibid; pp. 143,144

¹⁵⁶ Mc Evoy, C. (1994). *Un proyecto nacional en el siglo XIX: Manuel Pardo y su visión del Perú*, pp 118. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.18800/9788483909515>)

¹⁵⁷ Ibid; pp. 199

¹⁵⁸ González Miranda, S. (2013). Las políticas salitreras peruana y chilena: ¿del monopolio estatal a la libertad económica? (1873-1884). *Cuadernos de historia (Santiago)*, (38), pp 65

¹⁵⁹ Ibid; pp. 107

¹⁶⁰ Ibid; pp. 73,74

Guerra del Pacífic, la Compañia Salitrera del Perú reclamava davant l'Estat Xilè i davant instàncies internacionals el compliment del contracte segons les condicions pactades¹⁶¹. Així doncs, tot i que en un principi els governs peruans de Pardo i Prado optaren per l'intervencionisme, mentre els xilens de Pinto i Santa María per un elevat impost amb poca intervenció estatal, les següents decisions portarien paral·lelament a la mateixa situació. I és que en transferir l'administració de l'economia salitrera a interessos empresarials específics, la banca de Lima i/o la xarxa d'interessos de Santiago, el resultat seria igual d'intervencionista o liberal.

Julio Pinto, un altre historiador xilè, (1987) estudia aquesta xarxa d'interessos i defineix els períodes de formació i consolidació de l'economia salitrera a Valparaíso. Primer enumera una etapa d'acostament i penetració comercial (1854-1873), llavors una de retrocés i expulsió (1873-1879), una reinserció limitada (1879-1887) i el triomf final d'Anglaterra i Santiago respectivament (1887-1891)¹⁶². El port i ciutat de Valparaíso actuarien com l'autèntic punt gravitacional de l'economia salitrera fins a la Guerra del Pacífic. A partir de llavors la capital Santiago reprendria aquesta condició i el sector essencialment passaria a ser de domini del capital anglès. Alguns dels grans i nombrosos productors estrangers operaren per igual en el negoci salitrer, primer sota el règim de l'estanc peruà i posteriorment el de la combinació xilena. Unes institucions, que com recorda Miranda, eren molt similars que demostren que els capitals estrangers no estigueren en contra d'influències a banda i banda de la frontera, perquè n'asseguraven el monopoli efectiu per a ells¹⁶³. Ja en el període es qüestionaren les polítiques seguides pels dos països. El nacionalisme de Manuel Pardo s'havia oblidat oportunament dels empresaris tarapaquenys que també havien invertit en salnitre, no només del capital estranger. A Xile també es qüestionà el model de combinacions al reconèixer-ho simplement com un *trust* essencialment d'interessos anglesos i no pas nacionals¹⁶⁴. Tant un autor xilè com l'altre aporten una visió pròxima i regional, que demostra que el desert d'Atacama, zona salitrera, era una regió que lluny de ser controlada de forma efectiva per Lima o Santiago establia de forma autònoma les seves pròpies sinergies econòmiques amb altres ciutats de la regió o agents privats internacionals interessats en l'explotació de la zona. Només amb la bonança del salnitre i la necessitat dels diferents actors polítics implicats de finançar-se a través del negoci salitrer començaria la disputa.

¹⁶¹ Ibid; pp. 64

¹⁶² Pinto, J. (1987). Valparaíso: metrópoli financiera del boom del salitre. *Baldomero Estrada y Julio Pinto, Valparaíso, 1536-1986*. Consultat 28/04

(<https://www.memoriachilena.gob.cl/archivos2/pdfs/MC0001485.pdf>)

¹⁶³ González Miranda, S. (2013). Las políticas salitreras peruana y chilena: ¿del monopolio estatal a la libertad económica?(1873-1884). *Cuadernos de historia (Santiago)*, (38), pp 74-75.

¹⁶⁴ Ibid; pp. 44

2.3.1. El camí cap al conflicte

L'any 1873 es va imposar un impost d'exportació al salnitre per tal de resoldre les finances de l'estat, però els majors productors no compliren amb les noves obligacions. Essent una zona difícil de dominar institucionalment per la seva perifèria i la presència massiva d'empreses i individus estrangers comparats amb els nacionals. El següent pas del govern de Pardo fou l'expropiació directa de 161 companyies salnitres. Tot i la creixent tensió entre els interessos privats i els estatals, barrejant-se aquí els interessos xilens i britànics també, el conflicte armat no esclatà fins que Bolívia augmentà els impostos a l'exportació del salnitre. El febrer de 1878 s'aprovà "el impuesto de los diez centavos"¹⁶⁵, una clàusula que violava tractats previs amb l'estat xilè. Per l'aliança defensiva entre Perú i Bolívia, el primer es veié obligat a entrar en guerra en proclamar-se el desafiament per part de Xile. L'auge i importància d'aquest recurs provocà finalment un *casus belli* insalvable que permeté a Xile disputar i aconseguir el traspàs d'aquests territoris un cop acabada la Guerra del Pacífic. Encara que els orígens de la guerra amb Xile estan directament relacionats amb el salnitre, la historiografia peruana ha sigut renuent a tractar el seguit de polítiques que portaren a l'esclat del conflicte.

Jorge Basadre afirma que el capitalisme britànic ajudà i recolzà l'esforç de guerra Xile en contra del Perú¹⁶⁶. Heraclio Bonilla és de l'opinió que tot i la dimensió internacional del conflicte i els actors implicats, cap d'aquests fou causa ni pressionà a favor de la guerra¹⁶⁷. Descarta cap favoritisme dels Estats Units, França o Gran Bretanya. Existirien igualment els interessos privats britànics salnitres. Atribueix el conflicte a la consolidació de la burgesia xilena, l'expansió del seu capital, i a l'ambigüitat existent entre les fronteres xilena-boliviana i els drets d'explotació de la zona. Per altra banda, Javier Tantaleán ho considera més complex i creu que Xile es preparà activament per la guerra perquè desitjava la confrontació¹⁶⁸. En aquests termes el resultat final de la guerra fou tant la intensificació del capitalisme anglès al sector salnitre xilè com la intensificació britànica i estatunidenca en la devastada economia peruana.

Roberto Querezaju (1979,2009), des del vessant bolivià, assenyala Xile com a culpable, ja que anava prenent les zones frontereres, entre els graus 23 i 24, en les discussions sobre el

¹⁶⁵ Basadre, J. (2005). Historia de la República del Perú 1822–1933. Lima: Empresa Editora El Comercio SA. Tomo 8, pp 227. Consultat 02/24

(<http://blog.pucp.edu.pe/blog/stein/wp-content/uploads/sites/734/2020/07/TOMO-VIII-HP-Basadre.pdf>)

¹⁶⁶ Ibid; pp. 226

¹⁶⁷ Bonilla, H. (1979). La dimensión internacional de la Guerra del Pacífico. *Desarrollo Económico*, pp. 92. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.2307/3466496>)

¹⁶⁸ Tantaleán, J. (2011). *La gobernabilidad y el leviatán guanero: desarrollo, crisis y guerra con Chile*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. Lima, pp 358. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1191>)

Tratado de Límites de 1866¹⁶⁹. En aquest mateix sentit, Cushman ressalta com així l'imperialisme xilè hauria vist reconeguda part de les seves reclamacions tot i que la tibantor seria constant, esclatant finalment amb la guerra. Els jingoïstes xilens argumentaven que Xile tenia un dret natural sobre el desert d'Atacama perquè els emprenedors i la mà d'obra xilena havien invertit molt en la regió¹⁷⁰. Xile també es disputava la Patagonia amb l'Argentina, establint un tractat de límits el 1881. La Guerra del Pacífic seria l'oportunitat que Argentina necessiava per a la seva expansió amb la coneguda campanya de "Conquista del Desierto (1879-1884). Paradoxalment, mentre Xile aconseguia la cessió que considerava natural a Atacama perdia gran part de les seves reivindicacions al sud. El poble mapuche seria realment el gran perdedor de la situació, sent atacat tant per Argentina com Xile. Xile acabaria sent una de les forces navals més importants del món, sent la 4rta potència naval amb 7 cuirassats i creuers a 1914¹⁷¹, una evidència de que el país donava una importància significativa al pressupost militar al llarg dels anys.

Alhora, Cushman (2018) també, de forma innovadora, sosté que la guerra fou també resultat del pitjor fenomen del "Niño" (1877-1878), precedit per la "Niña", de tot el segle XIX. Hauria perjudicat especialment l'economia peruana, boliviana i xilena a causa de fortes precipitacions a la costa i llargues sequeres a l'interior, distorsionant les cadenes comercials de la regió i precipitant el conflicte¹⁷². Les inundacions malmeteren les bombes de vapor, els ferrocarrils i els canals de rec utilitzats per les indústries del sucre i el cotó a la costa nord peruana. A més, el 1878 un terratrèmol i un tsunami de gran impacte devastaren les oficines salnitres situades al desert d'Atacama. Finalment, la sequera a l'interior hauria provocat la falta de gra i l'èxode de grangers de forma realment greu a Bolívia.

2.4. La Guerra del Pacífic (1879-1884)

Un dels esdeveniments més significatius en la història econòmica del Perú durant el segle XIX fou la Guerra del Pacífic. Aquest conflicte tingué un impacte devastador en sectors molt concrets de l'economia peruana en els quals reposava la recaptació fiscal de l'estat, ja que resultà en la pèrdua de territoris rics en recursos salnitres en benefici de Xile. L'esclat bèl·lic va interrompre el comerç marítim i va afectar greument les exportacions, especialment del guano (17,9% del conjunt d'exportacions, 2.235.581 £) i del salnitre (21,5% del conjunt

¹⁶⁹ Querejazu, R. (1979,2009). *Guano, salitre, sangre. Historia de la guerra del Pacífico (la participación de Bolivia)*, pp. 51-57. Consultat 28/04

(<https://es.scribd.com/document/670587286/Guano-Salitre-Sangre-Querejazu>)

¹⁷⁰ Cushman, Gregory T. (2018) *Los señores del guano. Una historia ecológica global del Pacífico*. Instituto de Estudios Peruanos. Lima, pp 128

¹⁷¹ Tantaleán, J. (2011). *La gobernabilidad y el leviatán guanero: desarrollo, crisis y guerra con Chile*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. Lima, pp 366. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1191>)

¹⁷² Cushman, Gregory T. (2018) *Los señores del guano. Una historia ecológica global del Pacífico*. Instituto de Estudios Peruanos. Lima, pp 59,125

d'exportacions, 2.622.880 £) dels quals depenia l'estat¹⁷³. El mateix dia de la declaració formal, 5 d'abril de 1879, el port d'Iquique quedaria bloquejat per Xile, negant la vital exportació del salnitre peruà. A finals d'abril els xilens rematarien la feina destruint els petits molls de Huanillos i Pabellón de Pica per on s'embarcava el guano¹⁷⁴. Al novembre tota la província de Tarapacá quedaria ocupada i els creditors dependents de l'extracció guanera vinculada al Perú passaven a negociar directament amb el nou ocupant¹⁷⁵. Aquests profunds cops econòmics deixarien al Perú, tot just a l'inici de la guerra, sense els recursos que asseguraven el seu funcionament i dependent únicament d'aquelles reserves de guano i salnitre que es trobaven a Europa. Amb la derrota a la Batalla del Alto de la Alianza (1880, Tacna), Bolívia es retirà de la guerra¹⁷⁶. Al desembre les forces xilenes ocupaven el port de Pisco, ja a mig camí de la capital que es preparava per a la defensa dirigida per Piérola. Lima cauria el gener de 1881, saquejada pels mateixos soldats nacionals en la seva fugida, però el que havia de ser el cop final només el retardà, ja que l'escenari es traslladà a la serralada andina. L'exèrcit refugiat a la serra aguantà fins a 1883 comandada per Cáceres, però donada la ineficàcia de l'estratègia a la vista de tothom i la decadència del país, aquesta es dividí entre els que volien seguir i els que volien posar-hi punt final. La qüestió es resolgué al juliol entre Cáceres i Gorrostriaga, amb la derrota del primer i el camí obert per a la fi del conflicte. La batalla naval inicial diferents embarcacions, però més notablament el monitor peruà Huáscar, comandat per Miguel Grau i la galeta xilena Covadonga capitanejada per Arturo Prat, ambdós catalanodescendents, donaria mort al segon sent reconegut com un heroi. A finals del 1879, uns mesos després, moriria Miguel Grau sent també coronat com a heroi de la pàtria peruà. La victòria naval xilena ajudà molt al transcurs de la guerra per la seva capacitat d'atacar ofensivament des de la costa i moure soldats i recursos fàcilment pel litoral de l'oceà Pacífic¹⁷⁷.

Les conseqüències de la guerra a llarg termini foren un país endeutat, amb una infraestructura destruïda i una situació financera precària¹⁷⁸. L'activitat econòmica es desplomà i la taxa de creixement del PIB va caure fins a un 11.43% anual durant els anys de la guerra¹⁷⁹. El Tratado de Ancón (1883) resultaria en la finalització de les activitats bèl·liques i la conquesta efectiva del departament de Tarapacá, províncies d'Iquique i Tarapacá, per part de Xile. A més, el

¹⁷³ Bonilla, H. (1980). *Un siglo a la deriva: ensayos sobre el Perú, Bolivia y la guerra*. Instituto de estudios Peruanos, pp. 155,156. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/583>)

¹⁷⁴ Armas Asín, F. (2001). Financiar la guerra: planes fiscales, lucha política y crisis inflacionaria en el Perú (1879-1880). *Histórica*, 25(2), pp 51 (<https://doi.org/10.18800/historica.200102.002>)

¹⁷⁵ Sobrevilla Perea, N. (2003). Entre el Contrato Gibbs y el Contrato Grace: la participación británica en la economía peruana (1842-1890). *Histórica*, 27(2), pp. 386, 402. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.18800/historica.200302.004>)

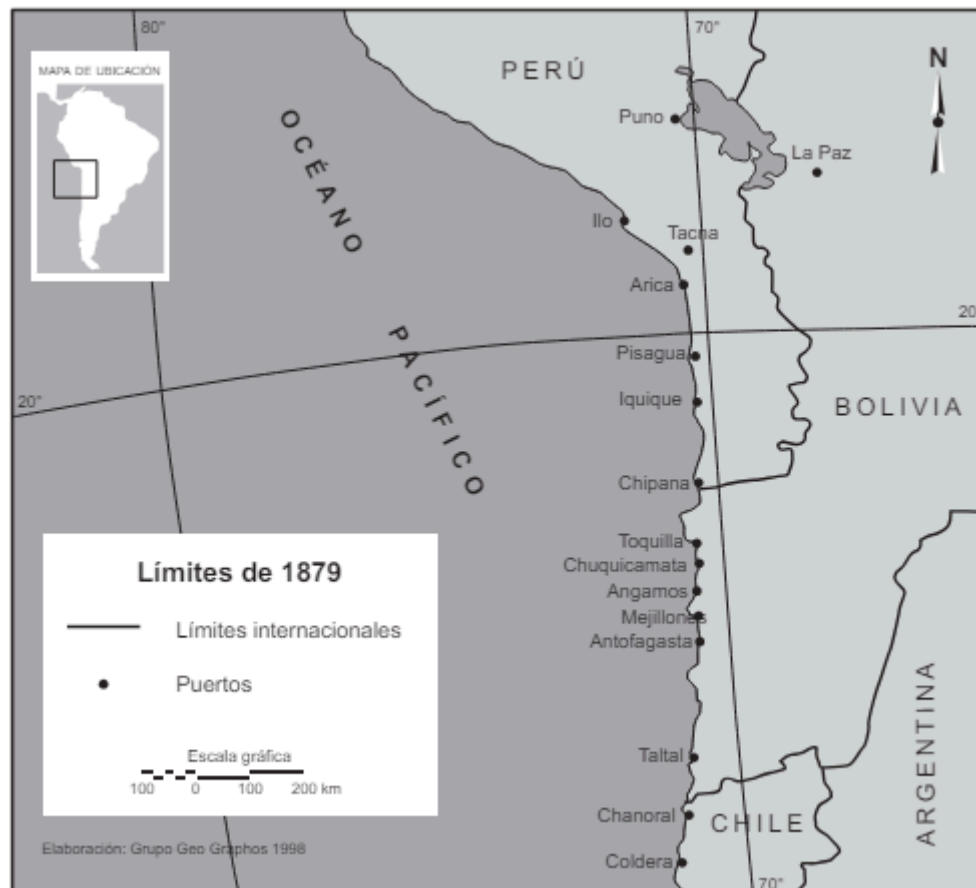
¹⁷⁶ McEvoy, C. & Cid, G. (2023). *La guerra del Pacífico (1879-1883)*. Instituto de Estudios Peruanos, pp. 58

¹⁷⁷ Ibid; pp. 49,51

¹⁷⁸ Basadre, J. (2005). Historia de la República del Perú 1822–1933, *Lima: Empresa Editora El Comercio SA*. Tomo 9, pp 309. Consultat 02/24 (<http://blog.pucp.edu.pe/blog/stein/wp-content/uploads/sites/734/2020/07/TOMO-IX-HP-Basadre.pdf>)

¹⁷⁹ Seminario, B. (2016). *El desarrollo de la economía peruana en la era moderna: precios, población, demanda y producción desde 1700*. Universidad del Pacífico, pp 810. Consultat 28/04 (<http://hdl.handle.net/11354/1160>)

departament de Tacna quedaria dividit en dos, ja que les províncies surenyes d'Arica i Tacna quedarien ocupades per Xile i a partir de la ciutat de Locumba cap al nord el territori romandria peruà. Aquestes dues últimes províncies ocupades haurien de votar en un plebiscit el 1894 per decidir a quin dels dos països volien pertànyer, però les anomenades “Províncies Cautivas” serien ocupades fins a 1929. El Tratado de Lima de 1929, després d'intents successius de xilenització de la població de la zona, cediria Arica a Xile i recuperaria Tacna per al Perú¹⁸⁰.

Tantaleán (2011)

La historiografia ha derivat especialment en les causes de la guerra, el desenvolupament militar, les divergències polítiques o especialment el debat al voltant de la identitat peruana i les comunitats indígenes. En aquest aspecte, la historiografia xilena ha vingut considerant que Xile fou sorpresa per una aliança coercitiva del Perú i Bolívia. La historiografia peruana, com afirma Hubert Wieland, diplomàtic peruà, ha sostingut que l'existència de l'aliança secreta ja era coneguda per Xile¹⁸¹. El tractat d'Aliança Defensiva entre Perú i Bolívia firmat el 1873,

¹⁸⁰ McEvoy, C. & Cid, G. (2023). *La guerra del Pacífico (1879-1883)*. Instituto de Estudios Peruanos, pp. 209,213

¹⁸¹ Wieland, H. (2018). El tratado secreto Perú-Bolívia y la trama diplomática de la guerra del Pacífico. *Tiempo de guerra. Estado, nación y conflicto armado en el Perú, siglos XIX, XX*, pp.367 Consultat 28/04

([https://www.academia.edu/44819449/El tratado secreto Per%C3%BA Bolivia y la trama diplom%C3%A1tica de la Guerra del Pac%C3%ADfico](https://www.academia.edu/44819449/El_tratado_secreto_Per%C3%BA_Bolivia_y_la_trama_diplom%C3%A1tica_de_la_Guerra_del_Pac%C3%ADfico))

que havia temptejat també l'Argentina, responia als interessos defensius de Bolívia davant la ingerència territorial xilena a les seves fronteres salnitres. Es considera provat que el govern xilè en coneixia l'existència almenys 6 anys abans de l'esclat de la Guerra del Pacífic¹⁸². En matèria econòmica, però sorgeix una pregunta necessària, com fou capaç el Perú de finançar la guerra?

A la resposta s'hi ha dedicat parcialment Fernando Armas Asín (2001). A l'abril mateix haurien començat les primeres mesures econòmiques d'emergència, donat que la despesa extraordinària ja havia començat el març amb la mobilització preventiva de tropes. Les primeres mesures de José Rafael de Izcue, ministre d'hisenda, foren les de demanar avançaments als contractistes de Cuba, Puerto Rico i la Peruvian Guano d'Europa¹⁸³. Obtinguent d'aquesta manera un aproximat de 266.000 lliures. Però aquestes mesures d'emergència requerien un pla a mitjà termini per tal de sufragar la creixent despesa extraordinària de la guerra, la solució evident per a un congrés ple de civilistes fou l'emissió de bitllets. Aquesta emissió no afectava els interessos de les empreses mercantils i sucreres de la costa, base de la plutocràcia civilista. Al juny Azcue renuncià i entrà José María Químer que a l'agost proposà un pla d'estabilització consistent en una renda del 2% sobre tot capital i un impost d'exportació del 10% per la plata. A més aniria acompanyat d'un emprèstit per valor de 500.000 lliures amb un interès del 12%¹⁸⁴. Aquestes mesures foren rebutjades, proposant després comprometre els ingressos del guano i el salnitre al pagament del deute extern, rebent una petita part estatal que també fou rebutjat. La historiografia ha tendit d'aquesta manera a ressaltar la desunió política del Perú en contra de la unió política de Xile, que comptaria amb una classe burgesa unificada.

La culpa de la fulminant derrota militar i econòmica tenia també responsables anteriors que val la pena esmentar. Segons Javier Tantaleán un d'aquests seria el mateix Manuel Pardo, ja que el conflicte entre civilisme i militarisme hauria repercutit en la preparació efectiva de les forces armades. L'exèrcit i la marina s'haurien vist reduïts 1,8 vegades des de 1860 fins a 1879, en un context de grans ingressos provinents del guano. A més, Pardo en la seva desconfiança hauria reforçat amb mil homes més la Guardia Nacional, una força paramilitar, que a l'exèrcit¹⁸⁵. El desembre de 1879 Nicolás de Piérola seria proclamat Jefe Supremo de la República i el govern canviaria les seves polítiques econòmiques. De forma erràtica Piérola es negaria a qualsevol pla d'estabilització racional i deixaria de pagar tota despesa no considerada necessària, arreglant alguns contractes previs i obtinguent alguns ingressos molt menors¹⁸⁶. L'última mesura proposada per la dictadura de Piérola fou l'intent d'estanco de la sal. El govern peruà gastà entre 1879-1880 un total de 30 milions de soles segons les

¹⁸² Ibid; pp. 378

¹⁸³ Armas Asín, F. (2001). Financiar la guerra: planes fiscales, lucha política y crisis inflacionaria en el Perú (1879-1880). *Histórica*, 25(2), pp 52 (<https://doi.org/10.18800/historica.200102.002>)

¹⁸⁴ Ibid; pp. 62,64

¹⁸⁵ Tantaleán, J. (2011). *La gobernabilidad y el leviatán guanero: desarrollo, crisis y guerra con Chile*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. Lima, pp 47-49, 368. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1191>)

¹⁸⁶ Armas Asín, F. (2001). Financiar la guerra: planes fiscales, lucha política y crisis inflacionaria en el Perú (1879-1880). *Histórica*, 25(2), pp 79 (<https://doi.org/10.18800/historica.200102.002>)

estimacions de Fernando Asín. Quiroz afirma que la corrupció no disminuï ni durant la mateixa Guerra del Pacífic perquè Piérola per exemple malversà i saquejà de 95 a 130 milions de soles destinats a la defensa nacional¹⁸⁷. L'estat així contribuï a empitjorar la sortida econòmica de la guerra en accelerar greument la inflació i empobrir el creixent sector modern que havia d'ajudar a sortir de la crisi¹⁸⁸.

2.4.1. Una nova era

En finalitzar la guerra, el paradigma comercial canvià radicalment, ja que les exportacions nacionals de guano i salnitre desapareixerien o bé es trobaren en xifres irrisòries comparades amb el període anterior. Si en el període de 1840 a 1867 s'havien exportat 7.141.028 tones de guano, de 1880 a 1900 aquestes no passarien de poc més de 500.000¹⁸⁹. Es sumava a més la depreciació internacional del producte, l'extinció del mateix a centres productors com les illes Chincha i l'obligació de pagar deutes contrets amb les poques reserves romanents i producció possible a través de la Peruvian Corporation britànica. En el període aproximat de la Guerra del Pacífic (1878-1883) les exportacions havien caigut un 77%¹⁹⁰. El Perú hagué de lluitar per reconstruir-se i recuperar la confiança internacional, les exportacions, però tornaren novament a jugar un paper protagonisme en la recuperació de l'economia nacional. El model quasi monoexportador quedà enterrat i aquestes es diversificaren tant en recursos com en regions internes i mercats exteriors. Cap d'aquests recursos arribà a superar el 30% del valor conjunt de les exportacions, una diferenciació notable amb el període anterior. El govern de Cáceres (1886-1890), pressionat pels tenidors de bons anglesos que posseïen deute exterior peruana i veien difícil cobrar la seva part després de la pèrdua del guano i el salnitre, firmà el contracte amb la Casa Grace (1888). La casa comercial britànica, que operava ja de forma transnacional, fou la base necessària per a la recuperació econòmica del país a l'eliminar el llarg problema que venia arrossegant el país amb el compliment del deute públic. El deute extern quedà en les mans dels creditors a canvi de cedir en cessió per 66 anys gran part dels actius estatals/nacionals. Això incloïa 9 línies de ferrocarrils (Mollendo-Puno, Pisco-Ica, Juliaca-Santa Rosa, Callao-Chiela, Lima-Ancón, Chimbote Suchimán, Pacasmayo-Guadalupe, Salaverry-Ascope y Paita-Piura), amb el compromís de posar-les en actiu i crear-ne algunes de noves. A més 2 milions d'hectàrees a la selva central terres, propietats, drets d'extracció de 2 tones de guano, mines, drets de navegació al llac Titicaca,

¹⁸⁷ Quiroz, Alfonso W. (2013) *Historia de la corrupción en el Perú*. Instituto de Estudios Peruanos. Lima, pp 231. Consultat 28/04

(<https://dokumen.pub/historia-de-la-corrupcion-en-el-peru-9789972515071-9789972514005.html>)

¹⁸⁸ Armas Asín, F. (2001). Financiar la guerra: planes fiscales, lucha política y crisis inflacionaria en el Perú (1879-1880). *Histórica*, 25(2), pp 90,91. Consultat 28/04

(<https://doi.org/10.18800/historica.200102.002>)

¹⁸⁹ Hunt, S. J. (1973). *Price and quantum estimates of Peruvian exports, 1830-1962*. Research Program in Economic Development, Woodrow Wilson School, Princeton University, pp 44, 50 Consultat 02/24 (https://rpds.princeton.edu/sites/g/files/toruqf1956/files/media/wp_033.pdf)

¹⁹⁰ Zegarra, L. F. (2021). Exportaciones del Perú. Precios, infraestructura y crecimiento, 1885-1913. Consultat 02/24 (<https://ojs.econ.uba.ar/index.php/CEEED/article/view/2068/2902>)

ús del port franc de Mollendo)¹⁹¹. Per a la gestió d'aquests actius es crearia la "Peruvian Corporation", fent-se oficial el traspàs el 1890, ja que el president Cáceres recolzat per la classe propietària l'aprovà a través del congrès l'any anterior.

La classe política propietària aconseguiria que els successius governs acceptessin el programa econòmic que ells estimaven adequat per a la reinserció econòmica del Perú a l'economia mundial mitjançant l'exportació de matèries primeres. Evitarien a més la persecució fiscal de les seves rentes amb la proposta de descentralització fiscal. Amb això, aconseguiren també posar el marc econòmic de la reforma fiscal que es anava plantejant amb el respecte a la propietat i els seus negocis com a pedra angular de l'economia del país¹⁹². El nou model fiscal es basaria els impostos duaners, creixents degut a la nova onada agroexportadora especialitzada que s'exposarà a continuació, i en impostos al consum d'un ampli ventall de productes per tal de deixar enrere les antigues contribucions directes impopulars¹⁹³. Aquesta classe propietària, elit o exburgesia guanera a la que ens referim aconseguiria, a més, la disminució de la despesa pública sent la casta militar la que en rebé les pitjors conseqüències. Així, la nova composició dels ingressos fiscals estaria integrada per impostos indirectes, drets duaners i impostos al consum. No seria fins a 1915 que es procediria a una nova reforma fiscal que alteraria aquestes influències negatives per a l'interès públic. A més, la fixació del patró or (1901) ajudà a l'estabilitat monetària permetent al cicle d'exportacions estabilitzar-se sense alts i baixos inesperats. El ferrocarril visqué novament una expansió a finals de segle XIX i principis del XX. Les línies centrals per exemple ja havien connectat el port del Callao amb Lima i mitjançant altres parades com La Oroya-Cerro de Pasco o Huancayo connectaven pobles i mines productives de la serralada central¹⁹⁴.

Com quantifica Zegarra, d'acord amb dades pròpies i les sèries de Shane Hunt (1973), el valor de les exportacions a 1885 era de 8,4 milions de dòlars, una xifra que augmentaria a 22 milions el 1900 i 42 al 1913 en la vigília de la 1ra Guerra Mundial¹⁹⁵. Un creixement anual del 6,6% anual fins a 1900 doncs. Tot i aquesta ràpida recuperació s'ha de tenir en compte que a 1900 el valor de les exportacions representava encara la meitat del quantum de 1878. Aquest nou auge de les exportacions estaria caracteritzat pel fet que, similar a l'anterior, estaria compost per matèries primeres. Unes matèries que en alguns dels casos s'havien de refinar, diferenciant-se del procés simple d'extracció i comercialització del guano. A finals de segle, doncs, i davant l'ús de noves tecnologies i nous processos productius derivats de la segona revolució industrial, que provocarien una gran demanda de matèries primeres, començaria l'autèntic auge de recursos ja existents al Perú. El cas més notable en aquest aspecte seria el del coure, esmentat en aquest treball en el capítol de la plata. Però també

¹⁹¹ Contreras, C. (2012). *La economía pública en el Perú después del guano y del salitre: crisis fiscal y élites económicas durante su primer siglo independiente*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. Lima, pp 174-175. Consultat 02/24

(<https://repositorio.iep.org.pe/items/9e057235-d70f-4e1e-af4f-ed9ee14d9915>)

¹⁹² Ibid; pp.180

¹⁹³ Ibid; pp. 363,364

¹⁹⁴ Zegarra, L. F. (2021). Exportaciones del Perú. Precios, infraestructura y crecimiento, 1885-1913.

Consultat 02/24 (<https://ojs.econ.uba.ar/index.php/CEEED/article/view/2068/2902>)

¹⁹⁵ Ibid

l'exploració d'altres recursos que en aquest mateix context anirien guanyant rellevància de forma exponencial, com el sucre i el cotó de les valls de la costa nord i central o les llanes (1850-1930) de la serralada central i sud. A més, recursos gairebé nous i molt poc explotats anteriorment com el cautxú a la selva Amazònica (1860-1920) i el petroli dels departaments de Piura i Tumbes (1890-1930).

Exportaciones peruanas, 1885-1913

	Valor (dólares corrientes)			Composición de las exportaciones (%)		
	1885	1900	1913	1885	1900	1913
Plata	2,229,493	4,387,865	4,247,260	26.62	20.14	10.10
Cobre	177,517	1,395,044	8,515,746	2.12	6.40	20.26
Azúcar	2,152,943	7,246,821	6,738,412	25.71	33.26	16.03
Algodón	504,330	1,623,114	6,774,497	6.02	7.45	16.12
Lana	1,321,792	1,476,764	2,465,570	15.78	6.78	5.87
Caucho	713,089	2,211,777	3,892,310	8.52	10.15	9.26
Otras	1,275,120	3,447,236	9,402,003	15.23	15.82	22.37
Total	8,374,285	21,788,620	42,035,799	100.00	100.00	100.00

Zegarra (2018)

La llana i el cautxú foren recursos d'exportació efimers. La producció d'ambdós provenia d'unes marcades regions productives i funcionaven segons mètodes precapitalistes que no modernitzaren el sector. El *gamonalisme* que caracteritzà les relacions socials en el camp i el mètode *d'enganche* que també caracteritzà les relacions cap als treballadors indígenes a la selva en foren les expressions. D'aquesta manera tindrien poc impacte en la dinamització de l'economia i en certa manera serien sectors que viurien d'esquena a la resta del país, similars a unes economies d'enclavament. La llana, d'alpaca i ovella, provinent de la regió d'Arequipa i el Cusco veié enfonsats els preus el 1921 i amb la Gran Depressió de 1930 ja no es recuperaren. El cautxú, provinent de les regions amazòniques orientals tingué una gran demanda especialment durant la I Guerra Mundial, però en acabar-se el conflicte la demanda no només es reduí sinó que les colònies sud-asiàtiques britàniques en substituïren la producció. Amb el mètode de la vulcanització s'estabilitzava la goma per a crear el làtex, un material molt demandat per les economies avançades contemporànies. Tot i això, a la regió amazònica adjacent al Cusco, al Madre de Dios seguí encara un temps amb la producció. El petroli emergia també com un renovat sector d'exportació. El capital inversor però era d'origen britànic com per exemple la "London Pacific Petroleum" establerta el 1890. També a la zona de Piura es fundaria la "South American Petroleum", anomenada el 1901 com "The Peruvian Syndicate". La desnacionalització del sector petroler, de capital estranger i per a mercats estrangers, el faria pròxim a una economia d'enclavament¹⁹⁶.

¹⁹⁶ Deustua, J. (2020) Guano, salitre, minería y petróleo en la economía peruana, 1820-1830.

Compendio de Historia Económica del Perú IV: Economía de la primera centuria independiente, pp 223,224. Consultat 28/04

(<https://www.bcrp.gob.pe/docs/Publicaciones/libros/historia/4-economia-de-la-primera-centuria-independiente.pdf>)

Casos completament contraris són els del sucre i el cotó que no només foren més sostinguts en el temps sinó que contribuïren a dinamitzar més l'economia a causa de les derrames que generaven. El sucre es trobava als departaments nòrdics de La Libertad y Lambayeque. Si a 1885 representaven 2,2 milions de dòlars en valor d'exportació, el 1900 havien pujat fins a 7.2 milions¹⁹⁷. La producció de sucre necessitava grans quantitats de mà d'obra, normalment xinesos *coolies* i el seu mercat d'exportació principal era el britànic, també el xinès. El cas del cotó, localitzat a la regió d'Ica, costa central de Cañete, Pisco i Pisco, així com al nord, era similar perquè també necessitava mà d'obra abundant¹⁹⁸.

Aquest auge exportador diversificat transformà paral·lelament les relacions socials i polítiques del país, donant com a resultat una nova etapa política que canvià l'esquema del poder i catapultà noves i velles elits interessades a governar l'Estat. La "República Aristocrática"¹⁹⁹ (1895-1919), terme acunyat per Jorge Basadre, s'inicia amb el segon govern de Nicolás de Piérola (1895-1899) que havia sigut president *de facto* durant la Guerra del Pacífic. La seva arribada al poder fou producte de la unió del *civilismo*, orfe de líder des de l'homicidi de Manuel Pardo el 1878, i el partit demòcrata fundat per ell mateix que reunia les bases populars. Els dos partits s'uneixen per a posar fi *manu militari* a l'anomenat "Segundo Militarismo" (1883-1885, 1886-1895) iniciat en el context de la Guerra del Pacífic i dominat per Andrés Avelino Cáceres (1886-1890, 1894-1895). El segon govern de Piérola representa doncs un pont entre el cabdillisme de la postguerra i l'estabilitat política que portaria la "República Aristocrática". El període de la "Reconstrucción Nacional" acaba amb el cop de Piérola²⁰⁰.

Igual que el *civilismo*, la fusió dels partits resultava ser el dels grans propietaris urbans, els grans hisendats del sucre i el cotó de la costa nord, així com el dels pròspers homes de negoci, advocats i metges més reconeguts de manera representativa²⁰¹. Un grup oligàrquic petit de tendència aristocràtica forçada a deixar enrere el mètode rendista provinent del guano. La seva obra de govern es caracteritzà per la violència, però alhora el consens, una democràcia limitada que ignorava les classes baixes i aliada amb el *gamonalisme* que explotava als indígenes. Segons Quiroz, aquesta aristocràcia també seria parcialment burgesa, perquè saberen atraure la inversió estrangera de forma efectiva i integrar-se novament, de

¹⁹⁷ Zegarra, L. F. (2021). Exportaciones del Perú. Precios, infraestructura y crecimiento, 1885-1913. Consultat 02/24 (<https://ojs.econ.uba.ar/index.php/CEEED/article/view/2068/2902>)

¹⁹⁸ Tantaleán Arbulú, J. (2011). *La gobernabilidad y el leviatán guanero: desarrollo, crisis y guerra con Chile*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú, pp 36,54,210,218. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1191>)

¹⁹⁹ Basadre, J. (2005). Historia de la República del Perú 1822–1933, *Lima: Empresa Editora El Comercio SA*. Tomo 11, pp 52. Consultat 02/24 (<http://blog.pucp.edu.pe/blog/stein/wp-content/uploads/sites/734/2020/07/TOMO-IX-HP-Basadre.pdf>)

²⁰⁰ Ibid; pp. 20,25

²⁰¹ Basadre, J. (2005). Historia de la República del Perú 1822–1933, *Lima: Empresa Editora El Comercio SA*. Tomo 12, pp 18-21. Consultat 02/24 (<http://blog.pucp.edu.pe/blog/stein/wp-content/uploads/sites/734/2020/07/TOMO-XII-HP-Basadre.pdf>)

forma subordinada, en els circuits econòmics internacionals²⁰². Una economia notablement més oberta que la limitada del període anterior, agroexportadora i mineral orientada al sector exportador. L'elit econòmica es reorganitzà i es posaren les bases de l'estructura financera nacional. Aquest fou un fenomen similar al d'altres països d'Amèrica Llatina que visqueren un auge exportador i una etapa d'estabilitat política dirigida per governs oligàrquics.

²⁰² Quiroz, A. W. (1991). Financial Development in Peru under Agrarian Export Influence, 1884-1950. *The Americas*, 47(4), 447–476. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.2307/1006685>)

3. Conclusions

3.1. Els Debats Historiogràfics del segle XIX

El segle XIX se l'ha vingut caracteritzant com una època de “prosperidad falaz” per part de Jorge Basadre, “un siglo a la deriva” d'Heraclio Bonilla o “un siglo perdido” de Carlos Contreras²⁰³. La historiografia coincideix generalment, segons les reflexions de Javier Tantaleán, que l'Era del Guano no suposà l'inici d'un desenvolupament sostenible pel Perú²⁰⁴. El país no sabé aprofitar correctament l'oportunitat històrica que se li presentà i malgastà quasi totes les rendes del guano fins que el frenesí parà abruptament amb la Guerra del Pacífic. Amb la transformació tributària, política i el nou sector exportador diversificat posterior la fracció burgesa que havia crescut amb la generositat de l'Estat viuria una nova etapa de prosperitat amb la agroexportació de productes primàris que li pertanyien com el cotó i el sucre de la costa nord. Una fita important tenint en compte que la opinió pública de la postguerra responsabilitzava l'elit guanera del desastre militar i n'esperava una contribució econòmica significativa en la reconstrucció del país²⁰⁵. Al llarg del present Treball de Final de Grau s'han anat debatent obres i autors diferents, sovint amb punts de vista lleugerament o diametralment oposats. Entre aquests debats podem catalogar: el que teoritza sobre la tendència inicial de la plata que he afegit de forma selectiva basant-me en la insistència historiogràfica d'uns pocs autors, el de la naturalesa de l'economia guanera, el de la societat contemporània i el naixement de la burgesia nacional, la dependència del Perú de l'exterior o l'autonomia de les seves polítiques, l'imperialisme comercial dels països exteriors hegemònics, la naturalesa del projecte civilista així com el castillisme, el debat sobre les polítiques al voltant del salnitre o el de la intencionalitat de les polítiques peruanes, el del camí cap a la guerra i l'estat de les finances, etc.

Tots aquests debats historiogràfics reflecteixen una disciplina viva i que evoluciona amb el temps, tenint com a convergència entre diferents pensaments i escoles la voluntat de seguir avançant en l'estudi i arribar a nous consensos gràcies al debat encès de les posicions²⁰⁶. És d'aquesta manera que agafa sentit l'opinió de Paul Gootenberg quan afirma que el debat enconat entre historiadors desarrollistes i historiadors polítics és en el fons un reflex del debat polític de la societat contemporània el dia d'avui. L'auge desarrollista coincidiria amb el

²⁰³ Tantaleán Arbulú, J. (2011). *La gobernabilidad y el leviatán guanero: desarrollo, crisis y guerra con Chile*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú, pp 33. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1191>)

²⁰⁴ Bonilla, H. (1984). *Guano y burguesía en el Perú*. Instituto de Estudios Peruanos.; Hunt, S. (1973). Price and Quantum Estimates of Peruvian Exports, 1830-1962. Research Program in Economic Development Discussion Paper No. 33; Tantaleán Arbulú, J. (2011). *La gobernabilidad y el leviatán guanero: desarrollo, crisis y guerra con Chile*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1191>)

²⁰⁵ Contreras, C. (2012). *La economía pública en el Perú después del guano y del salitre: crisis fiscal y élites económicas durante su primer siglo independiente*. Instituto de Estudios Peruanos. Banco Central de Reserva del Perú, pp. 363 Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1192>)

²⁰⁶ Tantaleán, J. (2011). *La gobernabilidad y el leviatán guanero: desarrollo, crisis y guerra con Chile*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. Lima, pp 19. Consultat 28/04 (<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1191>)

prestigi del socialisme als anys 70 mentre que el gir polític dels autors posteriors coincidiria amb la revalorització del nou període liberal dels anys 90. Gootenberg acusa els desenvolupistes de ser un corrent economicista excessivament centrat en l'anàlisi de la funció de l'estat en l'intervencionisme econòmic en la societat, mentre que ells posarien el focus en el discurs, la cultura i els agents polítics de la societat postcolonial. No cauriem els historiadors polítics en deduccions premeditades, supeditades a la ideologia, i en les teories de classe que serien incapaces d'explicar el funcionament integral de l'Estat Peruà²⁰⁷. Els historiadors polítics al seu torn també es veuriem atacats recíprocament, ja que se'ls acusaria de jutjar el període únicament d'acord amb els discursos, la teoria i les promeses polítiques, sense jutjar els resultats reals de les seves polítiques²⁰⁸. Afirmar Gootenberg que en els últims anys les tesis dependentistes han experimentat una reformulació, i és que si bé es reconeix que el dependentisme econòmic de les excolònies llatinoamericanes fou parcial, doncs els mercats oberts foren causa de prosperitat, les reformes liberals impulsades pels nous estats foren causa de desigualtat i exclusió social. Així, al debat dependència-desenvolupament s'hi ha de tenir en compte també la desigualtat causada per efecte de les polítiques. Per tant, ja no es tractaria de nacions subdesenvolupades, sinó nacions injustes entre les seves pròpies classes, regions i races²⁰⁹.

El Perú del segle XIX fou un país sacsejat militarment amb episodis com la Guerra de la Confederación (1836-1839), la Guerra hispano-sudamericana (1864-1866) i la Guerra del Pacífic (1879-1884). Les crisis i oportunitats econòmiques es succeïren una rere l'altre, sent la tendència del guano i la del salnitre les més notables, sense semblar aparentment haver après res de les males gestions anteriors. En aquell clima d'embriaguesa per la riquesa dels recursos naturals pocs pararen a pensar més enllà del curtterminisme i no fou fins Manuel Pardo, com afirma McEvoy, que es buscà racionalitzar la prosperitat amb projectes com l'intent la racionalització i rebaixa de la despesa pública o la reforma fiscal per tal d'independitzar al Perú de les illes guaneres²¹⁰. Tot i això, soc de l'opinió que el balanç de l'època difícilment pot equivaldre a zero i que encara que fos de forma menor hi hagué efectes positius per al conjunt de la societat peruana. Molts d'aquests efectes no són precisament econòmics, sinó socials com l'abolició definitiva de l'esclavitud (1854) i el tribut indígena (1895). El projecte civilista que fracassà davant la irrupció de la Guerra del Pacífic ressorgiria amb les seves idees reconegudes, posant les bases per als projectes polítics posteriors com la "República Aristocrática" (1895-1919). El Perú, tant temps una idea nominalment geogràfica, passaria a finals de segle a ser un Estat progressivament capaç de desplegar els seus tentacles burocràtics i mobilitzar-se de forma integral per voluntat dels

²⁰⁷ Gootenberg, P. (2013). ¿Buscando Leviatanes? Las cambiantes perspectivas sobre el Estado liberal y el desarrollo en la historia peruana. *Economía*, 36(72), pp 189-191. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.18800/economia.201302.006>)

²⁰⁸ Mücke, U. (2010). Capítulo 8. El Partido Civil. In *Política y burguesía en el Perú* (1-). Institut francès d'études andines. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.4000/books.ifea.428>)

²⁰⁹ Gootenberg, P. (2013). ¿Buscando Leviatanes? Las cambiantes perspectivas sobre el Estado liberal y el desarrollo en la historia peruana. *Economía*, 36(72), pp 190. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.18800/economia.201302.006>)

²¹⁰ Mc Evoy, C. (1994). *Un proyecto nacional en el siglo XIX: Manuel Pardo y su visión del Perú*. Univ Catolica Peru, pp 218,220,295. Consultat 28/04 (<https://doi.org/10.18800/9788483909515>)

seus interessos nacionals. Un exemple seria la “Ley de vacunación obligatoria” de 1896 per l’erradicació de la verola²¹¹ o l’exploració i afirmació de la sobirania nacional a zones de l’Amazonia com el Madre de Dios amb la fundació de Puerto Maldonado el 1902²¹².

²¹¹ Basadre, J. (2005). Historia de la República del Perú 1822–1933, *Lima: Empresa Editora El Comercio SA*. Tomo 11, pp 157 Consultat 02/24
(<http://blog.pucp.edu.pe/blog/stein/wp-content/uploads/sites/734/2020/07/TOMO-IX-HP-Basadre.pdf>)

²¹² Ibid; pp. 291

4. Bibliografía

Armas Asín, F. (2001). Financiar la guerra: planes fiscales, lucha política y crisis inflacionaria en el Perú (1879-1880). *Histórica*, 25(2), 49-97. <https://doi.org/10.18800/historica.200102.002>

Auty, R. (1993). *Sustaining Development in Mineral Economies: The Resource Curse Thesis* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203422595>

Basadre, J. (1957, 2005). *Historia de la República del Perú 1822–1933*, tomo 8. Empresa Editora El Comercio. SA. Lima. <http://blog.pucp.edu.pe/blog/stein/wp-content/uploads/sites/734/2020/07/TOMO-VIII-HP-Basadre.pdf>

Basadre, J. (1957, 2005). *Historia de la República del Perú 1822–1933*, tomo 9. Empresa Editora El Comercio. SA. Lima. <http://blog.pucp.edu.pe/blog/stein/wp-content/uploads/sites/734/2020/07/TOMO-IX-HP-Basadre.pdf>

Basadre, J. (1957, 2005). *Historia de la República del Perú 1822–1933*, tomo 11. Empresa Editora El Comercio. SA. Lima. <http://blog.pucp.edu.pe/blog/stein/wp-content/uploads/sites/734/2020/07/TOMO-XI-HP-Basadre.pdf>

Basadre, J. (1957, 2005). *Historia de la República del Perú 1822–1933*, tomo 12. Empresa Editora El Comercio. SA. Lima. <http://blog.pucp.edu.pe/blog/stein/wp-content/uploads/sites/734/2020/07/TOMO-XII-HP-Basadre.pdf>

Barclay, F. (2023). *El boom del caucho (1860-1920)*. En J. Lossio & A. M. Campodónico (Eds.), *Historia económica del oriente peruano: Recolección, resistencia, adaptación y sostenibilidad* (pp. 97-129). Lima, Perú: Instituto de Estudios Peruanos. Banco Central de Reserva del Perú.

Bonilla, H. (1974, 1984). *Guano y burguesía en el Perú*. Instituto de Estudios Peruanos. <https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/671>

Bonilla, H. (1979). La dimensión internacional de la Guerra del Pacífico. *Desarrollo Económico*, 79-92. <https://doi.org/10.2307/3466496>

Bonilla, H. (1980). *Un siglo a la deriva: ensayos sobre el Perú, Bolivia y la guerra*. Instituto de estudios Peruanos <https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/583>

Burga, M. (2005). *La historia y los historiadores en el Perú*. UNMSM. <https://biblioteca-repositorio.clacso.edu.ar/bitstream/CLACSO/7004/1/La-historia-y-los-historiadores-en-el-Peru.pdf>

Contreras, C. (1999). El reemplazo del beneficio de patio en la minería peruana, 1850-1913. *Revista De Indias*, 59(216), 391–416. <https://doi.org/10.3989/revindias.1999.i216.728>

Contreras, C. (2011). Menos plata pero más papas: consecuencias económicas de la independencia en el Perú. *Histórica*, 35(2), 101-132. <https://doi.org/10.18800/historica.201102.004>

Contreras, C. (2011). El aporte de Shane Hunt al estudio de la economía peruana y de su proceso histórico. *Economía*, 34(67), 212-218.
<https://revistas.pucp.edu.pe/index.php/economia/article/download/2680/2624>

Contreras, C. (2012). *La economía pública en el Perú después del guano y del salitre: crisis fiscal y élites económicas durante su primer siglo independiente*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. <https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1192>

Cushman, Gregory T. (2018) *Los señores del guano. Una historia ecológica global del Pacífico*. Instituto de Estudios Peruanos. Lima

Deustua, J. (1986). *La minería peruana y la iniciación de la República, 1820-1840*. Instituto de Estudios Peruanos.

Deustua, J. (2009). *El embrujo de la plata. La economía social de la minería en el Perú del siglo XIX*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú.

Deustua, J. (2020). Guano, salitre, minería y petróleo en la economía peruana, 1820-1830. Compendio de Historia Económica del Perú IV: Economía de la primera centuria independiente. Lima, pp 165-238
<https://www.bcrp.gob.pe/docs/Publicaciones/libros/historia/4-economia-de-la-primer-centuria-independiente.pdf>

Flores Soria, C. R. (2018). “La expropiación del salitre en el Perú, 1868–1876”: Patrimonialismo y estanco. <http://hdl.handle.net/20.500.12404/12176>

Haro, D. (2021). ¿ Y la independencia nos hizo pobres? Estado y nueva fiscalidad. Perú (1821-1827). *Boletín americanista*, (83), 15-36.
<https://revistes.ub.edu/index.php/BoletinAmericanista/article/view/35213/36454>

Hunt, S. J. (1973). *Price and quantum estimates of Peruvian exports, 1830-1962*. Research Program in Economic Development, Woodrow Wilson School, Princeton University.
https://rpds.princeton.edu/sites/g/files/toruqf1956/files/media/wp_033.pdf

Hunt, S. J. (1973). *Growth and guano in nineteenth century Peru* (No. 34). Research Program in Economic Development, Woodrow Wilson School, Princeton University.
https://rpds.princeton.edu/sites/g/files/toruqf1956/files/media/wp_034.pdf

Hunt, S. J. (2011). *La formación de la economía peruana: distribución y crecimiento en la historia del Perú*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. pp 71-165
<https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1190>

Gootenberg, P. (1989). *Between Silver and Guano: Commercial Policy and the State in Postindependence Peru*. Princeton University Press. <http://www.jstor.org/stable/j.ctt7zvw1f>

Gootenberg, P. (1993). *Imagining Development: Economic Ideas in Peru's "Fictitious Prosperity" of Guano, 1840-1880*. Berkeley, Calif. University of California Press.
<http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft3199n7qk/>

Gootenberg, P. (2013). ¿Buscando Leviatanes? Las cambiantes perspectivas sobre el Estado liberal y el desarrollo en la historia peruana. *Economía*, 36(72), 175-196. <https://doi.org/10.18800/economia.201302.006>

González Miranda, Sergio. (2013). Las políticas salitreras peruana y chilena: ¿del monopolio estatal a la libertad económica? (1873-1884). *Cuadernos de historia (Santiago)*, (38), 39-77. <https://dx.doi.org/10.4067/S0719-12432013000100002>

Mathew, W. M. (2009). *La firma inglesa Gibbs y el monopolio del guano en el Perú*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. <https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1187>

McEvoy, C. (1994). *Un proyecto nacional en el siglo XIX: Manuel Pardo y su visión del Perú*. pp 253-303 <https://doi.org/10.18800/9788483909515>

McEvoy, C. & Cid, G. (2023). *La guerra del Pacífico (1879-1883)*. Instituto de Estudios Peruanos

McEvoy, C. (1996). El legado castillista. *Histórica*, 20(2), 211-241. <https://doi.org/10.18800/historica.199602.002>

Méndez, C. (1987). La otra historia del guano: Perú 1840-1879. *Revista andina*, (9), 7-81. <https://es.scribd.com/document/385863865/LA-OTRA-HISTORIA-DEL-GUANO-pdf>

Méndez, C. (1987). *Los trabajadores guaneros del Perú, 1840-1879*. Universidad Nacional Mayor de San Marcos, Seminario de Historia Rural Andina. <https://www.history.ucsb.edu/wp-content/uploads/M%C3%A9ndez-1987-Los-trabajadores-guaneros-del-Per%C3%BA-1840-1879.pdf>

Mücke, U. (1998). ¿Utopía republicana o partido político? Comentario sobre una nueva interpretación del primer civilismo. *Histórica*, 22(2), 273-288. <https://doi.org/10.18800/historica.199802.004>

Mücke, U. (1999). La historiografía sobre el Perú decimonónico: Debates principales y publicaciones recientes. *Notas: Reseñas Iberoamericanas. Literatura, Sociedad, Historia*, 6(3 (18)), 11-29. <http://www.jstor.org/stable/43113273>

Mücke, U. (2010). *Política y burguesía en el Perú: el Partido Civil antes de la guerra con Chile* (Vol. 55). Institut français d'études andines. <https://doi.org/10.4000/books.ifea.428>

Pinto, J. (1987). Valparaíso: metrópoli financiera del boom del salitre. *Baldomero Estrada y Julio Pinto, Valparaíso*, 1536-1986. <https://www.memoriachilena.gob.cl/archivos2/pdfs/MC0001485.pdf>

Querejazu, R. (1979, 2009). *Guano, salitre, sangre. Historia de la guerra del Pacífico (la participación de Bolivia)*, pp. 1-81. <https://es.scribd.com/document/670587286/Guano-Salitre-Sangre-Querejazu>

Quiroz, A. W. (1991). Financial Development in Peru under Agrarian Export Influence, 1884-1950. *The Americas*, 47(4), 447-476. <https://doi.org/10.2307/1006685>

Quiroz, A. W. (2008, 2013). *Historia de la corrupción en el Perú*. Instituto de Estudios Peruanos. Lima. https://www.academia.edu/33063604/Historia_de_la_corrupci%C3%B3n_en_el_Per%C3%BA_Alfonso_W_Quiroz

Quiroz, A. W. (1982, 2021). *La deuda defraudada: consolidación de 1850 y dominio económico en el Perú*. Universidad del Pacífico. <https://repositorio.cultura.gob.pe/handle/CULTURA/107>

Seminario, B. (2016). *El desarrollo de la economía peruana en la era moderna: precios, población, demanda y producción desde 1700*. Universidad del Pacífico. <http://hdl.handle.net/11354/1160>

Sobrevilla Perea, N. (2003). Entre el Contrato Gibbs y el Contrato Grace: la participación británica en la economía peruana (1842-1890). *Histórica*, 27(2), 383-414. <https://doi.org/10.18800/historica.200302.004>

Tantaleán, J. (2011). *La gobernabilidad y el leviatán guanero: desarrollo, crisis y guerra con Chile*. Instituto de Estudios Peruanos, Banco Central de Reserva del Perú. <https://repositorio.iep.org.pe/handle/IEP/1191>

Wieland, H. (2018). El tratado secreto Perú-Bolivia y la trama diplomática de la guerra del Pacífico. *Tiempo de guerra. Estado, nación y conflicto armado en el Perú, siglos XIX, 365-402*. https://www.academia.edu/44819449/El_tratado_secreto_Per%C3%BA_Bolivia_y_la_trama_diplom%C3%A1tica_de_la_Guerra_del_Pac%C3%ADfico

Zegarra, L. F. (2017). Exports and Their Impact on the Economy. The Case of Peru, 1830-1930. *The First Export Era Revisited: Reassessing its Contribution to Latin American Economies*, 277-312. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-62340-5_8

Zegarra, L. F. (2021). Exportaciones del Perú. Precios, infraestructura y crecimiento, 1885-1913. *Anuario Centro de Estudios Económicos de la Empresa y el Desarrollo*, (16), 227-260. <https://ojs.econ.uba.ar/index.php/CEEED/article/view/2068/2902>